

Nyerges Csaba

Szubkultúra vagy magasirodalom?

A kortárs magyar irodalmi mező szexuális politikájáról

Absztrakt: Jelen tanulmányban Barbara Herrstein Smith értékfelfogásához kapcsolódva a kortárs magyar irodalom olyan szövegeinek recepcióját tekintem át, amelyekben a szexuális és nemi kisebbségek szubjektivitása szolgál a legfőbb szövegszervező erőként. Rakovszky Zsuzsa VS, Kiss Tibor Noé Inkognitó és Nádasdy Ádám *A szakállas Neptun* című művének befogadási stratégiáit vizsgálom. A tanulmányt három részes sorozatban közli az új szem. Először azt az elméleti és módszertani pozíciót vázolom fel, amely segítségével az említett munkák befogadástörténetét értelmezem. A második részben az irodalmi korpusz körül kialakuló diskurzusokat elemzem a következő kérdések mentén: milyen szubjektivitáskonstrukciók strukturálják azokat, illetve miféle irodalomértelmezésről tanúskodnak; reflektálnak-e saját beszédpozíciójukra? Az utolsó részben összegzem és kommentálom a diskurzuselemzés tanulságait.

Kulcsszavak: diskurzuselemzés, gender, irodalom, irodalom és társadalom, kortárs magyar irodalom, queer

(I. rész)

Minden érték radikálisan kontingens, mivel nem egy rögzített attribútum, sem egy eredendő minőség, vagy a dolgok objektív tulajdonsága, hanem inkább több, folyamatosan alakuló és folyamatosan kölcsönhatásban lévő változó eredménye, vagy másképp fogalmazva, egy rendszer dinamikáinak terméke.[1]

– állítja Barbara Herrstein Smith. Elméletében a rögzített, szilárdnak tartott érték jellemzően kulturális folyamatok során, sajátos esetlegességek termékeként standardizálódik. Jelen tanulmányban Smith értékfelfogásához kapcsolódva a kortárs magyar irodalom olyan szövegeinek recepcióját tekintem át, amelyekben a szexuális és nemi kisebbségek szubjektivitása szolgál a legfőbb szövegszervező erőként. Rakovszky Zsuzsa VS, Kiss Tibor Noé Inkognitó és Nádasdy Ádám *A szakállas Neptun* című művének befogadási stratégiáit vizsgálom. A tanulmányt három részes sorozatban közli az új szem. Először azt az elméleti és módszertani pozíciót vázolom fel, amely segítségével az említett munkák befogadástörténetét értelmezem. A második részben az irodalmi korpusz körül kialakuló diskurzusokat elemzem a következő kérdések mentén: milyen szubjektivitáskonstrukciók strukturálják azokat, illetve miféle irodalomértelmezésről tanúskodnak; reflektálnak-e saját beszédpozíciójukra? Az utolsó részben összegzem és kommentálom a diskurzuselemzés tanulságait. Az elméleti keret felvázolásához elsőként a cultural studies bizonyos alapvető állításait emelem ki, amelyekből kiindulva saját irodalomszemléletemre reflektálok, majd Horváth Györgyi kisonográfájának[2] segítségével kontextusba helyezem azt a folyamatot, amely során a gender és a cultural studies itthoni applikációi leginkább az antipolitika diskurzusában nyertek teret. A recepcióban megjelenő irodalomkonceptiók és szubjektivitásfelfogások vizsgálatához a kritikai diskurzuselemzés módszertanát alkalmazom. Az elemzés eredményeit többek között Gilles Deleuze és Félix Guattari, valamint Judith Butler filozófiáját segítségül hívva értelmezem, azt a kérdést kiemelve, hogy a szexuális és nemi kisebbségek rögzítése miért lehet kulcsfontosságú a kapitalista rendszerek és a hazai genderdiskurzusok számára az irodalmi mezőben (is).

A diskurzuselemzés célja az irodalomértelmezések és a szubjektumkonceptiók megközelítésén keresztül támpontokat nyújtani ahhoz a kérdéshez, hogy a kortárs hazai irodalomkritikában és az irodalmat

tematizáló domináns diskurzusokban[3] a szexuális és nemi kisebbségek irodalmi ábrázolását milyen főbb befogadási mechanizmusok szervezik. Az elemzésből kirajzolódik, hogy az irodalomról való beszéd milyen módokon képes társadalmi-politikai folyamatokat és nézeteket megerősíteni vagy megkérdőjelezni.

E szöveg egy háromrészes sorozat első, bevezető része, amelyben a diskurzusanalízis elméleti háttérét és módszertani alapjait vázoló fel. Először a cultural studies elemzői pozícióját meghatározó fogalmait és belátásait mutatom be, majd a magyarországi irodalomtudományos szférára jellemző depolitizáló attitűd sajátosságaira térek rá, végül a kritikai diskurzuselemző iskola kultúrakoncepcióját tárgyalom.

Cultural studies

A dolgozat a birminghami iskolából kiinduló cultural studies nevű interdiszciplináris kutatási irányzat hagyományához csatlakozik, amennyiben (1) az ideológia konstitutív értelmezését hívja segítségül, (2) a politikát a tudás lehetőségfeltételeként fogja fel, valamint (3) politika és irodalom kapcsolatát a megszólalás feltételein keresztül ragadja meg. A cultural studies alapvető álláspontja szerint a kutatási terület megnevezésében a kultúra szó nem a „magas”, „elit” kultúra vizsgálatát jelzi, sokkal inkább a kultúra *politikai* aspektusára vonatkozik.[4] Ily módon kiterjesztik a kultúrafogalom sokszor igen szűkre szabott spektrumát: „a kultúra politikai” megállapításával a cultural studies többek között arra is rávilágít, hogy a Raymond Williams által sajátos életmódnak[5] nevezett kultúrának kell a kritikai kultúrakutatás tárgyává válnia. Richard Johnson felvetései meghatározták a cultural studies diskurzusait; Johnson a marxista politikafelfogás és a cultural studies kapcsolatát tisztázza:

Az első az, hogy a kulturális folyamatok szorosan összefonódnak a társadalmi viszonyokkal, különösen az osztályviszonyokkal és az osztályformációkkal, a nemi megosztottsággal, a társadalmi kapcsolatok származási strukturáltságával és az életkor alapú elnyomással, mint a függőség formáival. A második, hogy a kultúra hatalmi kérdés is, és így hozzájárul az egyenlőtlenségek termeléséhez, ami az egyének vagy társadalmi csoportok képességeit illeti a szükségleteik meghatározására és beteljesítésére. A harmadik pedig, ami az előző két pontból következik, hogy a kultúra nem autonóm és nem is kívülről meghatározott terület, hanem a társadalmi különbségek és küzdelmek helyszíne.[6]

A cultural studies mindezen marxista alapvetések folyamányaként felfogható egyik radikális lépése (1) az ideológia-fogalom újrakonceptualizálása. A diskurzusban ez a fogalom hivatott arra, hogy áthidalja a társadalmi és kulturális viszonyok látszólagos elszakítottóságát. Foucault és Althusser elméleteiből kiindulva, a hétköznapi szóhasználatunktól határozottan eltérően az ideológia nem a mindennapi létezés időben (utólagosan) befolyásoló, arra ráarakódó megvalósulásokat jelöl, vagyis az ideológia „nem ellentéte a józan észnek, hanem éppen konstituálja annak aktuális tartalmát.”[7] Ennek értelmében (2) a „független” tudomány koncepciója is problematikussá válik, ugyanis a tudomány hitelességét biztosítandó objektív függetlenséget is egyaránt megelőzik az ideológiák, a tudáshoz való hozzáférés lehetőségei és a tudás kommunikálhatósága. „[A] politika [...] lehetőségfeltétele a tudásnak, az érvényes kijelentések megtételének – és nem olyasvalami, ami a tudáshoz utólagosan, esetlegesen (és kiiktathatóan) kapcsolódik.”[8] A cultural studies további kiemelt állítása (3) az esztétikum értelmezésére vonatkozik, amennyiben azt „nem autonóm, felülről jövő, ám ártatlan utolsó szónak, hanem szociális-politikai-etikai tényezők kibogozhatatlan szövevényének”[9] tekinti. Ebben a megközelítésben az esztétika és egyben az irodalom nem valamiféle politikán kívüli szférában létezik, hanem a politika áthatja a kultúra, így az irodalom szövegeit, „biztosítva számukra a diszkurzív teret, a megszólalás keretfeltételeit.”[10] A cultural studies által javasolt irodalomszemlélet azért hangsúlyos a dolgozat elméleti háttérének szempontjából, mert ez teszi lehetővé többek között a plurális, változó kulturális folyamatok által előhívott, különböző irodalomfelfogások tárgyalását.

Depolitizáló diskurzusok

Hazánkban a cultural studies elméleti belátásai több okból is problematikusnak bizonyultak. Horváth Györgyi *Utazó elméletek* című könyve részleteiben járja körbe azt a folyamatot, ahogyan a 20. század végén

az *angolszász politizáló elméletek*nek nevezett irányzatok[11] sajátos, átértelmezett formában megérkeztek a kelet-európai régióba. Horváth művének meghatározó elméleti kiindulópontja Edward Said utazóelmélet-elmélete. Said rávilágít, hogy a különféle humántudományos elméletek egy másik régióba megérkezve a lokális tudássémáknak megfelelően átíródhatnak[12], és ekként „az eltérő környezetbe »átültetett« (és azzal kölcsönhatásba lépő) elmélet egy olyan új tudás (potenciális) generálójává és hordozójává válik, amely szükségszerűen nem azonos az eredetivel.”[13] Horváth amellet érvel, hogy a lokális megvalósulási formák sajátosságait leginkább a marxizmus eltérő megközelítései határozták meg:

Míg a keleti blokkon kívüli országokban *cultural studies*[14] művelni és támaszkodni a marxizmus örökségére logikus összekapcsolódást jelentett, hiszen az elemzők a kulturális gyakorlatok vizsgálatakor rendre domináns ideológiákat, reprezentációkat, szubjektumkonstrukciókat újratermelő mechanizmusokat és a mögöttük álló hatalmi érdekeket tesznek kritikai reflexió tárgyává, addig Kelet-Európában a *cultural studies*nek épp ez a marxista öröksége, baloldali politizáló jellege vált problematikusává (hovatovább az egyik legérzékenyebb ponttá).[15]

A marxizmus értelmezése kapcsán érdemes utalni arra a tényre is, hogy nem a rendszerváltás után kezdődött a magyarországi és a birminghami marxizmus eltávolodása: előbbi hatalmi, utóbbi ellenálló ideológia volt, és ettől nem függetlenül Magyarországon nem is igen volt recepciója a birminghamire ható Gramsci–Althusser-vonalnak. Ezért emeli ki Horváth azt, hogy nálunk marxista szellemben „domináns ideológiákat, reprezentációkat, szubjektumkonstrukciókat” nem nagyon vizsgáltak. Sári B. László a *Helikon Kritikai kultúrakutatás* című számát nyitó tanulmányában körültekintően érzékelteti a „marxizmus terhes örökségét.”[16] Többek között azt a tünetértékű esetet említi, amikor Terry Eagleton irodalomelméletének egyik recenzense, Kalmár György a kötet (irodalom)politikai kérdésfeltevéseit a „vörös farok” kifejezéssel illette.[17] Horváth szerint a marxizmus eltérő hagyományai mellett a vizsgált elméletek depolitizálódásához hozzájárult az is, hogy Magyarországon a 20. század második felében a politika leginkább a mindenkor hatalmon lévők ügyeként lett elbeszélve, s ezzel szemben tételezték az ember személyes létezését, amely kereteken belül elhagyhatóvá váltak a politika béklyói. „Nem véletlen tehát, hogy ezek az elméletek a lokális állapotok között átíródtak, s a kezdeti gyanakvó hozzáállás után az antipolitika[18] diskurzusában nyertek teret, szinte teljesen megfosztva politikai elköteleződésüktől és ideológiakritikai jellegüktől a hazai tudományos szférában.”[19] A depolitizálódás elsősorban tehát abban a jelentésben használatos Horváthnál, ami egy adott gondolatrendszer politikai tartalmának lecsökkenésével vagy annak (látszólagos) kiiktatásával jár. A dolgozatban én is ebben az értelmében használom a fogalmat. Ugyanitt fontos megjegyezni, hogy egy adott elmélet politikájának elnémitása nem azt feltételezi, hogy az ily módon *kikerül* a politikai meghatározottság alól. A depolitizáló attitűdök valójában másféle politikai célokhoz használják ki az adott elméletet, tehát a depolitizált elmélet nem egy független, üres térbe kerül, hanem különféle értéktársítások mentén akár az elmélet „eredeti” társadalmi céljaival szögesen ellentétes politikai célokra is felhasználhatóvá *teszük*. A tanulmány ekként a depolitizáló-kifejezést annak műveleti értéke szerint használja, ami az értéktársítások különböző mértékű és célú kihasználására hivatott fényt vetni.[20]

Lengyel Imre Zsolt hívja fel a figyelmet arra, hogy Horváth Györgyi kismonográfiája minden erénye mellett egy kérdést biztosan megválaszolatlanul hagy: mégpedig azt, hogy mi is az a pozíció, ahonnan szerzőként megszólal ebben a munkában. Ez azért lenne igazán fontos, mert az általa bemutatott angolszász elméletek politikaértelmezését afirmatíván közelíti meg, így várható lenne, hogy mindenképp meghatározza saját kutatói elköteleződését – hiszen a tudás neutrális, objektív értelmezéseivel szemben szólal fel. Lengyel szerint:

[M]iközben a *cultural studies* felemás itthoni befogadásának felelőseit a szöveg teljesen megalapozottan a »depolitizáló« címkével illeti, mintha benne magában is felfedezhető lenne egy depolitizáló mozzanat: rögzíti ugyan az eredeti angolszász »politizáló elméletek« »többszörös baloldali kötődés«-ét, ám már az amerikai nyolcvanas-kilencvenes évekről írva is a *cultural studies* diadalmenetére és intézményesülésére összpontosít, és meglehetősen csekély hangsúlyt kap a tény, hogy ez a periódus más aspektusból a »kánonvita és

kultúrháború» vagy a feminizmus elleni *backlash* időszakaként is leírható lenne.^[21]

Vagyis nemcsak a saját elkötelezett tudományos pozíciót lett volna érdemes reflektálttá tenni, hanem azt is, hogy a cultural studies mint politikai agendával rendelkező irányzat is egy politikai vita része, tehát álláspontja nem abszolutizálható. Mindemellet kétségtelen, hogy a kötet körültekintően építi fel azt a narratívát, amelyen keresztül a politizáló elméletek kelet-európai és hazai befogadását szemlélteti.

A fentebb elmondottak alapján látható, hogy hazánkban miért problematikus politikailag elkötelezett irodalomtudományról beszélni – ezt a pozíciót sokszor elvetik, illetve tudományos igényét is gyakran megkérdőjelezzik. Munkámmal ezért célom hozzájárulni ahhoz, hogy ez a reflektált értelmezői perspektíva és annak potenciális előnyei láthatóbbá váljanak. Sári B. Lászlóval egyetértve azt állítom, hogy „a politikai kérdések vizsgálata az irodalommal kapcsolatban elengedhetetlen, de a politikának mint témának totalizálása [...] nem kívánatos”.^[22]

Kritikai diskurzuselemzés

Az elméleti kiindulópontok áttekintése után a recepció diskurzusainak sajátosságaira térek rá. A cultural studies égisze alatt a fent említett három irodalmi műről való jellemző beszédmodok részletes elemzésére vállalkozom. A dolgozatban nincs módom a teljes recepció áttekintésére, továbbá sok más irodalmi szöveg recepcióját is érdemes lenne elemezni, hogy átfogóbb képet kapjunk a befogadás módozatairól. Azért e három mű recepcióját vizsgálom, mert e szövegek felépítése szembenítően kínál fel az identitásközpontú olvasatokat, ami a kritikákban jól láthatóan visszaköszön. Ebből az állításból következhetne az a módszertani belátás, miszerint az irodalmi szövegek által felvetett problémák köré lenne érdemes szervezni az irodalomkritikai diskurzus elemzését. Ez a feltételezés ugyanakkor azt implikálná, hogy a szövegnek, bár megismerhetetlen, van olyan tartománya, amely ténylegesen az esszenciáját hordozza magában, ez pedig önmagában megkérdőjelezné a diskurzuselemzői iskola alapvető megfigyeléseit. Ernesto Laclau munkáiból kiindulva Tony Bennett az olvasási formáció (*reading formations*) fogalmát hívja segítségül ahhoz, hogy a felvázolt álláspontot revideálja.

Olvasási formáció alatt olyan diszkurzív és intertextuális meghatározottságok összességét értem, amelyek szervezik és ösztönzik az olvasás gyakorlatát, és sajátosan kapcsolják össze a szövegeket és az olvasókat egymással azáltal, hogy az olvasókat egy bizonyos típusú olvasó szubjektumokként, a szövegeket pedig egy bizonyos módon olvasandó tárgyakként alkotják meg. Ezzel amellet is érvelek, hogy a szövegeknek nincs, és nem is lehet önálló létezés módjuk az ilyen olvasási formációktól függetlenül.^[23]

A dolgozatban vizsgált kritikák más-más elméleti belátások és eszköztár segítségével közelítik meg az adott irodalmi szöveget, ezzel egyidőben az adott mű lehetséges irodalomkoncepcióját és saját irodalomfelfogásukat is behívják az értelmezés terébe. Ekként, amennyiben lefektetnénk, hogy miféle problémakörök mentén szerveződnek az adott irodalmi művek, egy újabb sajátos irányba terelődne a diskurzus leírása, ami egyúttal a kritikai diskurzus összetett működés módját is rövidre zárná. Mindebből kifolyólag Tony Bennett azon módszertani és elméleti belátásából indulok ki, amely szerint egy kritikai, irodalomértelmező szöveg szerzői „[v]alójában amit mint »maga a szöveg« hoznak létre, az mindig egy arra vonatkozó ajánlat terméke, milyen intertextuális, ideologikus és kulturális vonatkozások érvényesüljenek az olvasási gyakorlatok megszervezésében”^[24]. Ezt felismerve, a diskurzusanalízisnek nem célja, és nem is képes mozgósítani az olvasásformációk és olvasási gyakorlatok hierarchizáló megközelítését, tehát annak előzetes kijelölését, hogy egyes szövegek értelmezéséhez milyen meghatározott olvasói pozíció szükséges. Az irodalmi szövegek tulajdonságait lehorgonyozva diskurzuselemzést végezni a diskurzusanalízis módszertanának aláásása, az ugyanis nem *az igazságot* magát kutatja, hanem „inkább arra kíváncsi: ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni.”^[25] E megközelítés továbbá nem is tartja lehetségesnek, hogy egy adott szövegből kiolvasható legyen bármiféle objektív vagy *helyes* jelentés, valamint arra is rávilágít, hogy a jelentésképződést különféle ideológiai, történeti és hatalmi rendszerek befolyásolják. „Így szemlélve a diskurzus mindig is azt a valóságot mutatja meg, amely a lehetőség tárgyaként van adva a számunkra, és nem azt, amelyik objektív adottságként vesz körül bennünket, amit

aztán le is lehetne ellenőrizni.”[26]

A kritikai diskurzuselemző iskola a diskurzusokat valóságteremtő gyakorlatokként értelmezi. [27] „A *jelentésadás* a diskurzusok egyik alapvető szervezőelve, amely már akkor tetten érhető, amikor azt vizsgáljuk: miről is folyik a diskurzus. A diskurzus témája, tárgyai ugyanis sohasem eleve adottak, objektívek, mindig az említett jelentésalkotó nyelvi gyakorlatok során jönnek létre.”[28] Michel Foucault elemzése a szexualitás körüli diskurzusokról látványos példáját nyújtotta annak, hogy mit is jelent a diskurzus valóságképző potenciálja. A francia szerző ugyanis azzal, hogy rámutat a homoszexualitás mint identitásképző és identitásjelölő kategória mindössze 20. századi kialakulására, egyben a diskurzusok történeti esetlegességére is felhívja a figyelmet.[29] John Law és John Urry a társadalomtudományos diskurzusok tárgyalásakor kiemelik azok hatályba léptető (*enacting*) potenciálját: „[e]z alatt azt értjük, hogy hatásuk van; különbséget tesznek; valóságokat hoznak létre; és segíthetnek életre hívni azt, amit egyben fel is fedeznek”.[30]

Miért érdemes az irodalomkritika esetében is annak „valóságteremtő” potenciálját hangsúlyozni? Teljes joggal feltételezhetjük, hogy a szexuális és nemi kisebbségek politikájának nem elsősorban az irodalomkritika képes diszkurzív teret nyújtani. A jelen társadalmi viszonyok között mégis kiemelt szerepe lehet ennek a területnek. Az irodalom ugyanis az egyik azon néhány terület közül, amely keretében a szexuális és nemi kisebbségek megszólalhatnak. Az irodalomkritika pedig olyan támpontokat adhatna a szexuális és nemi kisebbségek diskurzusainak megközelítéséhez, amelyek bizonyos hazai esszencializáló genderdiskurzusokhoz képest alternatív beszédmódnak biztosíthatnak teret. Ebből a szempontból meglehetősen fontos szerepe van annak, hogy a különböző recenziók és kritikák milyen fénytörésben láttatják az elemzett szövegekből kibontakozó szubjektivitásokat. A Law–Urry szerzőpáros megfogalmazásában: „Ha a módszerek segítenek létrehozni az általuk leírt valóságokat, akkor szembesülnünk kell a kérdéssel: mely valóságokat próbáljuk megvalósítani?”[31]

Mindezt figyelembe véve a recepció szövegeinek kiválasztásakor három fő szempontot érvényesítettem. Először is, csupán olyan kritikákat és recenziókat tettem elemzés tárgyává, amelyeknél rendelkezésre állt a megfelelő tér egy átfogó, összetett gondolatmenet kifejtésére; ebből kifolyólag például a Rakovszky-szöveget tárgyaló *ÉS-kvartett* csupán említés szintjén része a dolgozatnak. Szempont volt továbbá az is, hogy az adott kritikának vagy recenzióknak szervezőeleme legyen a vizsgált irodalmi műben megszólaltatott kisebbségi szubjektum értelmezése. A fentebb bemutatott elméleti-módszertani kiindulópontok szerint továbbá igyekeztem minél szélesebb körben válogatni a recepció szövegeiből, ily módon mind különböző újságok, mind irodalmi folyóiratok és tudományos igényű médiumok hasábjairól is beemeltem szövegeket, figyelembe véve azt is, hogy sokféle irányból érkező szerzők tollából származzanak az adott írások.

[1] Barbara Herrstein Smith: *Contingencies of Value – Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988, 30.

„All value is radically contingent, being neither a fixed attribute, an inherent quality, or an objective property of things but, rather, an effect of multiple, continuously changing, and continuously interacting variables or, to put this another way, the product of the dynamics of a system.”

Ahol nem jelzem a fordítót, ott saját fordításomban szerepelnek az idézett részek.

[2] Horváth Györgyi: *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi, 2014.

[3] A domináns diskurzusok megnevezés alatt azt értem, hogy ezek a megközelítések gyakran visszatérnek a recepcióban, és meghatározzák annak alakulását.

[4] John Fiske: British cultural studies and television. In: John Storey: *What is Cultural Studies? A Reader*. New York: Arnold, 1996, 115.

[5] Raymond Williams: A kultúra elemzése. Ford. Pásztor Péter. In: Wessely Anna: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris, Láthatatlan Kollégium, 2003, 33–40.

[6] Richard Johnson, What is cultural studies anyway? In: John Storey: *What is Cultural Studies? A Reader*. New York: Arnold, 1996, 76.

„The first is that cultural processes are intimately connected with social relations, especially with class relations and class formations, with sexual divisions, with the racial structuring of social relations and with age oppressions as a form of dependency. The second is that culture involves power and helps to produce asymmetries in the abilities of individuals and social groups to define and realise their needs. And the third, which follows the other two, is that culture is neither an autonomous nor an externally determined field, but a site of social differences and struggles.”

[7] Horváth, *Utazó elméletek*, 36.

[8] Horváth, *Utazó elméletek*, 34.

[9] Lengyel Imre Zsolt, Lehet-e kánon etikai alapon, és ha igen, miért nem? *Literatura* XXXVI. évf., 4. sz. (2010) 308.

[10] Sári B. László, *A battyú és a görény – Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Pozsony: Kalligram, 2006, 18.

[11] Horváth név szerint a gender studies, az újhistorizmus, a cultural studies, a posztkolonialista elméletek és az etnikai tudományok területeire használja átfogóan az *angolszász politizáló elméletek* kifejezést.

[12] Edward Said: *Traveling Theory*. In: Edward Said: *The Edward Said Reader*. Szerk. Moustafa Bayoumi – Andrew Rubin. New York: Vintage, 2000, 195–217.

[13] Horváth, *Utazó elméletek*, 11.

[14] Horváth nagybetűvel írja a kutatási terület megnevezését, a dolgozat koherens fogalomhasználatának érdekében változtattam az idézet helyesírásán.

[15] Horváth, *Utazó elméletek*, 49. Az idézetet módosítottam: a cultural studies eredetileg nagy kezdőbetűvel szerepelt benne.

[16] Sári B. László: A kultúra demokratizálódása. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 51. évf. 1–2. sz. (2005), 7.

[17] Vö. Kalmár György: A politizáló kritika kézikönyve, *Literatura* XXVI. évf. 3. sz. (2000), 355.

[18] Michael Kennedy az antipolitika e stratégiájának problematikus mivoltát hangsúlyozza, szerinte e diskurzus mögött az az előfeltevés húzódik, hogy az ideológiai rendszerek mindig felismerhetők, ezáltal a civil társadalom keretein belül kijátszhatóak. Vö. Michael Kennedy: *Envisioning Eastern Europe – Postcommunist Cultural Studies*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994, 24–27.

Az antipolitika különféle formációit és stratégiáit nem tárgyalom. A témában lásd: Szilágyi-Gál Mihály: *Apolitizmus – Támpontok az apolitikusság fogalmának megértéséhez*. Budapest: Gondolat, 2020.

[19] Horváth: *Utazó elméletek*, 51.

[20] Vö. Bozsoki Petra: Politizáló nőttörténetírás – A 19. századi magyar nőttörténetről szóló diskurzus tendenciái

(módszertani javaslat), *Verso* 2. sz. (2023), 9–31. Kifejezetten az *Antipolitika ma* (24–29.) c. rész.

„Mint elemzéséből kiderül, azok úgy kerültek be az itteni szellemi vérkeringésbe, hogy vagy marginalizálódtak amolyan »gyanús balos« megközelítésként, vagy pedig a határon megfosztattak politikai élükttől; csökkent vagy egyenesen semmissé vált politikai aspektusuk (a kapitalizmussal és a patriarchátussal kritikus jellegük).”

Bozsoki zárójeles megjegyzése azért is érdekes, mert Horváthnál bár végig sejtetve van, nem mindig derül ki világosan, hogy a vizsgált depolitizáló attitűd a patriarchátus és kapitalizmussal szembeni kritika kiiktatását jelentené.

[21] Lengyel Imre Zsolt: Depolitizált évtizedek, *Műút* 50. sz. (2015). URL: <https://muut.hu/archivum/12481> Hozzáférés: 2022. 11. 10.

[22] Sári: *A battyú és a görény*, 19.

[23] Tony Bennett: Texts in History. The Determinations of Readings and Their Texts. *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, 18. évf. 1. sz. (1985), 7.

„By a reading formation, I mean a set of discursive and intertextual determinations that organize and animate the practice of reading, connecting texts and readers in specific relations to one another by constituting readers as reading subjects of particular types and texts as objects-to-be read in particular ways. This entails arguing that texts have, and can have, no existence independently of such reading formations.”

[24] Bennett: *Texts in History*, 11. Idézi: Lengyel Imre Zsolt: A népi író megalkotása: Fogadtatás, viták, önreprezentáció. (Doktori disszertáció) ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, 12. URL: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/lengyelimrezsolt/diss.pdf>. Hozzáférés: 2022. 12. 10.

[25] Terell Carver: Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. ford. Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle* XIII. évf. 4. sz. (2004). 146. – idézi Lengyel Imre Zsolt: Lengyel, *A népi író megalkotása*, 13.

[26] Carver, *Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”*. 145.

[27] Michel Foucault: A diskurzus rendje. In: Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár*, válogatta és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 50–74, 1998.

[28] Glózer Rita: *A diskurzuselemzés módja és értelme*. URL:

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index8dbc.html?option=com_tan_elem&id_tanelem=841&tip=0 Hozzáférés: 2022. 12. 02.

[29] Michel Foucault: *A szexualitás története I*. Budapest: Atlantisz, 2020.

[30] John Law – John Urry: Enacting the Social. *Economy and Society* 33. évf. 3. sz. (2011). 394.

„By this we mean that they have effects; they make differences; they enact realities; and they can help to bring into being what they also discover.”

[31] Law–Urry, *Enacting the Social*, 397.

„If methods help to make the realities they describe, then we are faced with the question: which realities might we try to enact?”

A „módszer” itt önmagában ellentmondásos kifejezés, és megérne egy sokkal hosszabb magyarázatot. Ezen a ponton azonban a gondolatmenet szempontjából csupán azt emelném ki, hogy az irodalomtudomány „tudományos módszerei”-vel kapcsolatban számos elméletíró kifejezte kétségeit. Terry Eagleton irodalomelméletében például arra jut, hogy az irodalomtudomány módszerei egyszerűen társadalmi-politikai érdekek mentén szervezett olvasásmódok.

John Guillory az irodalomtudomány történeti alakulását vizsgálva mutat rá arra, hogy a tudományterület története a tárgyának különféle módokon történő „körülhatárolásával” magyarázható. Eagleton ebből a meglátásból kiindulva világít rá, hogy már a tudományterület tárgyának tulajdonképpeni meghatározhatatlansága is előírja, hogy miért nem tud a „diszciplína” ismételtő, objektív, hovatovább politikai szempontból független módszertanokat kialakítani.

Vö. Terry Eagleton: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon, 2000. Kifejezetten az *Utószó: Politizáló kritika* c. rész; John Guillory: *Professing Criticism – Essays on the Organization of Literary Study*. Chicago: The University of Chicago Press, 2022.

(II. rész)

A VS recepciója

Rakovszky Zsuzsa *VS*[1] című regényének recepciója meglehetősen gazdag és sokrétű. A legtöbb kritikában és recenzióban a bonyolult, extrémnek érzékelt nemi identitás prosopopeia szerű megszólaltatása és a narratív technika e hangadással történő összefonódása merül fel hangsúlyos kérdésként a romantikus hős problematizálása mellett.

Török Zsuzsa recenziója a szövegnek azt az aspektusát emeli ki, amely a férfi álnéven író nők helyzetére reflektál. Török szerint

mivel a korabeli olvasók legtöbbször számára fel sem merült kérdésként, hogy a szöveget létrehozó személy neme különbözik a szerző nemétől, a jelenség egyszerű bizonyítéka annak, hogy a szöveg neme tanulható, elsajátítható fikció és ez a korabeli nőírói érvényesülési stratégiáknak általánosan alkalmazott módszere.[2]

A recenzens felhívja a figyelmet a nők akkori szakmai érvényesülésének igencsak problematikus és nehéz útjára. Azzal viszont, hogy Vay Sándor/Sarolta és a szövegben ábrázolt főszereplő nemi identitását és szövegbeli megszólaltatásának problémáját kevésbé „izgalmasnak” tekinti, háttérbe szorítja ezt a nézőpontot, depolitizálva a karakter identitása körül felmerülő kérdéseket, főleg a kor viszonyainak tekintetében, amelyről egyébként röviden értekeznek. Említi a gender studies által „meghonosított” társadalmi nem fogalmát, de érdeklődéséből adódóan nem elemzi a szövegvilágon belüli és/vagy a létező Vay egzisztenciájának politikai, társadalmi fenyegetettségét. Rakovszky műve szerinte „az írói/írónői státus különbségeinek is izgalmas példája”, amely problémakör a recenzió argumentációja szerint megkövetelné a történeti-politikai reflexiót, ez viszont nem lesz tárgya Török szövegének. Ez, a recenzióban felépített narratíva a főszereplő és Vay Sarolta/Sándor nemi identitásának összetett világából a kérdéskör egy fontos rétegét emeli ki. Említettem, hogy a társadalmi nem fogalmát röviden körüljárja, a recenzióból mégsem derül ki, miért tartja ezt fontosnak vagy miben segíti gondolatmenetét. Török depolitizáló aktusa a Horváth Györgyi által elemzett Kovács Eszter-tanulmány[3] megoldásaira emlékeztet. Kovács három fiktív magyar női szerző (Psyché, Csokonai Lili, Sárbogárdi Jolán) szövegeit vizsgálja abból a szempontból, hogy a szerzőség és a társadalmi nem aspektusai milyen módon

fonódhatnak össze. Horváth rávilágít, hogy a szerző

épp azoknak a kérdéseknek a tárgyalása előtt áll meg, amelyek feminista szempontúvá avathatnák a tanulmányát – helyette egyszerűen újratermeli a nemi szerepekről fennálló főbb gondolkodási sémákat, azaz *depolitiizálódik*. Kovács ugyanis a fiktív női szerzők nemét műfaji kérdésekké oldja fel.^[4]

Meglátásom szerint hasonló történik Török Zsuzsa recenziójában, kérdésfelvetését ugyanis a gender studies és a feminista kritika szempontjai szerint körvonalazza, a szerzőség és a nem összefüggéseit ugyanakkor egyszerűen tanulható fikciós módszerek tekinti:

Rakovszky Zsuzsa könyve ezért az írói/írónői státus különbségeinek is izgalmas példája a 19. századtól napjainkig. Hiszen a másik nem bőrébe bújásnak fordított, 20. századi és kortárs példái is jól ismertek Weöres Sándortól Esterházy Péteren át egészen Parti Nagy Lajosig.

Török ugyan hivatkozik rá, de valójában nem igyekszik mozgósítani egy feministaelméleti-apparátust, hanem tudatosan figyelmen kívül hagyja annak kérdéseit, hasonlóan a Horváth Györgyi által bemutatott tanulmány megoldásaihoz, hiszen nem tér ki a regény főszereplőjének meglehetősen korlátozott szerzői lehetőségeire, amikor azt vizsgálja, mit állít a regény a szerzőség kérdéséről. A recenzens kiemeli, hogy

[a] történetmondás során tehát egyáltalán nem véletlen, hogy Vay Sándor vagy pedig Vay Sarolta beszél az önéletírásban. Amennyiben Vay Sarolta beszél, a történet narrátora biológiailag azonos a vizsgálati fogságban lévő személlyel, amennyiben Vay Sándor beszél, az azonosság nem áll fenn, a diszkrépancia pedig értelmezendő.

Török kérdésfelvetése szempontjából ez korántsem tűnik ilyen egyszerűen elintézhetőnek, hiszen retorikája szerint a vállalt cél a szerzőség és a nem kapcsolatáról felmutatni valamit Rakovszky regényén keresztül. Török tehát megállapítja, 1) hogy a szerző neme „tanulható fikció”, s hogy ezt a konklúziót retorikai szempontból jól alá tudja támasztani, 2) a főszereplő nemi identitását egyszerűen az írói érvényesülés céljának szolgálatába állított szerepként értelmezi – férfiként prezentálja magát, hogy írói ambíciói teret nyerhessenek. „Más kérdés ugyan, hogy a karakter nemcsak írói identitása vonatkozásában tekint férfiként önmagára, ez a tény viszont mitsem változtat a férfinéven publikálás korabeli jelenségén” – olvasható a recenzió végén. Török ezzel a megjegyzésével ráirányítja a figyelmet saját írásának vakfoltjára, a nemi identitás tényezőjére, amelyről azt állítja, hogy állítása szempontjából nem fontos. Idézett megjegyzésében a recenzens igyekszik elfedni a (saját maga által is felvetett) problémákat akkor, amikor a férfi álnéven történő publikálás és a „transzszexuális”-nak nevezett identitás kapcsolódását vizsgálja, rávilágítva, hogy az „mit sem változtat” a vizsgált női publikálási stratégiákon.

Bazsányi Sándor kritikája azon állítás köré szerveződik, amely szerint Rakovszky ismét az „érező lélek és a rideg valóság lírai rajzolatú” ellentétét írja meg. A szöveg a következő felütéssel indul:

Egy nőnek, aki regényt ír, a legeslegeső dolga: nem-nővé válni. Szerzővé lenni. Olyan – mondhatni – nem-telen irodalmi helyfoglalóvá, akinek a szövegtérben elsősorban nem is annyira titokzatos személyisége, mint inkább tárgyyszerű dolga van: megteremteni az elbeszélőt.^[5]

Vagyis a női szerzőnek szükséges a „titokzatos” személyiségét lenémítani, hogy autentikusan tudja megszólaltatni az ábrázolni kívánt karaktert. Amint Török Zsuzsában, úgy Bazsányi kritikájában is felmerül a „hitelesség” kérdése. Attól lesz hiteles a transzneműnek értelmezett karakter (vagy bármilyen karakter) ábrázolása, ha Rakovszky „nemteleníti” magát? Bazsányi szubjektumképe karteziánus megközelítésmódról tanúskodik: „Neme szerinti és lelke szerinti énjeit ugyan érzületileg (és ha kell, technikailag) összebékíti – csak hogy ez nem elég a végső sikerhez.” Bazsányi tehát a szerzőtől elvárja magának „nemtelenítését”, a regény értelmezésekor pedig a nemet a szubjektivitás részkategóriájaként

határozza meg. Emellett a kritika a femininitás és maszkulinitás társadalmilag kontrollált és elfogadott nézeteiből indul ki, újra kitermeli azokat: „A feminin érzékenységű V. S. minden lehetséges helyzetben könnyezik, továbbá elsápad vagy elpirul.” Bazsányi szövege itt hasonlít Török Zsuzsa recenziójához, amely a főszereplő életének mozzanatait szintén igyekszik a hagyományos nemi szerepeknek megfeleltetni. A kritika szerzője a regénybeli karakter „saját fikciójának” tekinti annak nemi identitását felfedező és megérteni kívánó útjait – szerinte az olvasó korántsem biztos, hogy „elhiszi” ezt a fikciót. A kritikus reflektál arra, hogy a regény narrátorai sokszor parodisztikus hangot ütnek meg, ezzel mintegy megkérdőjelezve a főszereplő túlon túl érzélgős magatartását. Bazsányi kritikájából végső soron nem tudjuk meg, hogy miért alapvetés a „könnyezést” és az „elpirulást” feminin jellemzőknek tekinteni; emellett a szövegből az sem derül ki, hogy miért tartja fontosnak a szerző nemének ismeretlenné tételét. A gondolatmenet explicit állításai és retorikája egyfajta stabil szubjektumképet akarnak számonkérni a főszereplőn és az implicit szerzőn is. Szerinte ez az implicit szerző „nemtelenítésében” és a főszereplő identitásának rögzítésében kellene, hogy testet öltjön. A kritikus irodalomképéhez e szöveg alapján a *női* szerző jelöletlenségének igénye is alapvetően kötődik.

„A VSben elsősorban az irónia biztosítja az alaptételnek megfelelő értékrendet. [...] [Az irónia] itt mégis konzervatív álláspontot rögzít. Romantikus, szenvedő, érzelmeket affektáló, egyébiránt léha és életképtelen főhősünket leplezi le lépten-nyomon az implicit szerző iróniája.” – állítja Szolláth Dávid.^[6] Az implicit szerző tehát iróniával és rendre megkérdőjelező attitűddel fordul saját hőse felé. Szolláth amellet érvel, hogy a romantikus hős „gáncsolására” elhasználni a főszereplő alakját merőben problematikus; mintha az implicit szerzőt nem is érdekelnék azok a bonyolult társadalmi folyamatok, amelyek a főszereplő mindennapjait meghatározzák. A regénybeli karakter a valóságos Vay Sándor/Sarolta mintája szerint nemi identitásának megismerése és legitimálása érdekében, úgy tűnhet, teljesen behelyezkedik a kor férfiakra kiszabott viselkedésmintáiba.^[7] Szolláth szerint Rakovszky regénye visszatükrözi ezt a perspektívát, ti. azt, hogy Vay nemváltása nem vált szubverzív erővé, és a korának társadalmi által hangoztatott nemi szerepeket teljes mértékben megismételte. A regény ezt a fájdalmas, lemondásokkal és számos nehézséggel járó folyamatot tulajdonképpen kigúnyolja, a Szolláth által elemzett irónia e megközelítés instrumentumaként működik. Ezért a kritikus szerint a szövegvilágban megszólaló karakter egy végtelenül unalmas, sőt nevetséges személyé válik már az első oldalakon.^[8] A kritikus kiemeli, hogy másféle, megértőbb attitűdöt tanúsító szólalmokból „megtudhatnánk valami fontosat [VS] korának erkölcséről és szexuális normarendszeréről.”^[9] Szolláth zárását e ponton érdemesnek tartom hosszabban idézni:

Mérhetetlenül intoleráns társadalomban élünk, amelyben a szabványon kívüli szexuális magatartások és életformák érezhető politikai és egyházi támogatással válnak megbélyegzetté. Ebben a közegben jelenik meg ez az ízig-vérig konzervatív regény, amelyik ezt a különös és izgalmas határsértőt naivnak, csaló és öncsaló imposztornak, szerencsétlen és szánalmas figurának állítja be a maga paródiájában. Teljességgel varázstalanítja romantikus-szecessziós vágyait, nosztalgiáit, illúzióit. Nem értem, miért kellett *elhasználni* épp a Vay-figurát a romantika gáncsolására.^[10]

A szerző által felépített elhasználás-retorika egy expliciten politizáló nyelvezetet használva mutat rá arra, hogy a szöveg elbeszélői nézőpontjai és narratív stratégiája nem alkalmasak a korabeli társadalmi viszonyok ábrázolására, vagy talán nem is érdekeltek ebben. Kritikájában a romantikát nem ártatlan esztétikai minőségek gyűjtőfogalmaként használja, hanem politikai tétetekkel bíró ideológiaként: Szolláth a romantikával itt összekapcsolódni látszó individualizmust bírálja, és e megállapításból kiindulva konfrontálódik a VS társadalmi-politikai tétjeivel, azzal tehát, hogy a 2010-es évek Magyarországon milyen viszonyokat és diskurzusokat látszik megerősíteni Rakovszky regénye.

Kiss Tibor Noé: *Inkognitó*

Kiss Tibor Noé *Inkognitó*^[11] című műve egy évvel a VS előtt, 2010-ben jelent meg, és jelentős kritikai visszhangot kapott. Az egyik leghosszabb és legrészletesebb Kálmán C. György kritikája: ^[12] azokat az olvasói előfeltevéseket mutatja be, amelyek meghatározzák az *Inkognitó* olvashatóságát. Először is a regény befogadjaként azzal kell szembesülnünk, állítja, hogy itt egy látszólag „botrányos magatartású” beszélő

szólal meg, aki férfi léteire női ruhákat hord. A másik problematikus szempont a szerzői, a narrátori és a regény világán kívül létező perszónák névazonossága. Az olvasó Kálmán C. szerint nehezen hiszi el ezek tényleges azonosságát. A kritika fő kérdése, hogy az olvasó számára hogyan közelíthető meg az *Inkognitó* beszélője, még ha sikerül is felfüggeszteni az „egyszerű, közvetlen olvasás konvencióit”. Kálmán C. érvelése szerint

főleg az okozza a gondot, hogy az önazonosság (és a külvilág számára megmutatott-megmutatható zavarba ejtő külsőségek), ami a szöveg (és a főszereplő) központi kérdése, aligha történetesíthető: nincsenek indítékok, magyarázatok, okszerű kapcsolatok, nincs meg a »fordulat« helye és ideje sem, és nincs végkifejlet. A szöveg minduntalan megpróbálja megtalálni mindezeket – a motívumokat és a kitüntetett pillanatokot –, és újra meg újra kudarcot vall.^[13]

A kritika szerzője a szubjektivitás koherens, egységes értelmezése alapján vizsgálja Kiss Tibor Noé művét. Kálmán C. először igyekszik lokalizálni a koherens önazonosság megkérdőjeleződését, majd a szöveg végén kiderül, hogy a feltételezett önazonosság nem ennyire egyszerű és homogén, azt különféle tényezők folyton felülírják. Érdemes figyelemmel kísérni ezt az érvelést:

[...] ott a nemi szerep alakulása és kialakulása: Tibor-Noémi neveltetésében nagyon is sok minden ellentmond annak, hogy bármiféle lányszerephez vonzódjon: olyan sportot űz, amely emblematikus módon férfias, amiért kultúránkban minden fiúgyermek rajong, s amelyet valamennyiüknek ki is kell próbálniuk – a focit. [...] Szó sincs tehát semmiféle feminin behatásról, gyöngyfűzésről, babázásról, balettről – itt sem kereshetjük a magyarázatot. Csupa próbálkozás (az elbeszélő meg az olvasóé), s mind zsákutcába vezet.^[14]

Vagyis az ki van zárva, hogy az *Inkognitó* narrátora azért öltözködik a „megszokottól eltérő” módon, mert „feminin behatások” érték volna – ezek alapján a nemi identitás kialakulása lokalizálható lenne olyan gyermekkori folyamatokban, amelyek férfiasnak vagy nőiesnek tekinthetők. Miközben Kálmán C. keresi a válaszokat ezekre a kérdésekre, hamar megállapítja, hogy sem a regény elbeszélője sem ő nem tud kidolgozott, pontos válaszokkal előállni; szerinte Kiss Tibor Noé értekező elbeszélése épp e válaszok lehetetlenségéről, a keresésünk reménytelenségéről szól. A kritika nagyobb részét mégis a válaszok kutatása teszi ki. Eljutunk az olvasói elvárások átértékelésétől (botrányos hang el- és befogadása, a szerzőség és önéletrajz-jelleg megkérdőjelezése) az érdeklődő válaszkeresésig.

Mindez pedig már régen nem csak Tibor vagy Noémi gondja. Hogy mennyiben vagyunk – és lehetünk – azok, akiknek gondoljuk vagy szeretnénk magunkat, és hogy mennyiben múlik azon, ahogyan mások látnak minket: ez bármelyikünk mindennapi kérdése lehet. És ha belenézünk ennek a regénynek a tükrébe, bizonyára fel is tesszük magunknak. Nem kényelmes.^[15]

– olvasható a szöveg zárlatában. Bár Kálmán C. kiemeli az *Inkognitó* szociográfiai teljesítményét, azt is megállapítja, hogy a regény nem talál válaszokat az LMBTQ nemi identitások kialakulásával kapcsolatos kérdésekre, és ezt az identitásproblémát kitágítja a többségi társadalomra is.

A kritika irodalomkonceptiója egyfajta hierarchián alapszik, amely alapján elkülöníthetők az érdeklődésére számot tartó, alátámasztott és az úgynevezett „mondvacsinált” témák, és az irodalmi szöveget az előbbi kategóriába eső kérdések köré kell szervezni. Kálmán C. olvasatában az *Inkognitó* szervező alapkérdések nem ilyenek. Így rekonstruálja őket: „tényleg nem adott a nem? Változtat-e valamit a nemiségen, ha valaki másként öltözik? Lehetséges volna, hogy ez igazi, fájdalmas probléma legyen?”^[16] –majd értékelően hozzáteszi: „A kérdések látszólagos mondvacsináltságát, bizonytalan súlyát az egyenlíti ki, hogy (és ahogyan) a szöveg meg van csinálva.”^[17] A kritikus tehát mégis „nagyszerű” regénynek tartja az *Inkognitó*t, amelyet a szöveg argumentációja szerint végső soron az ment meg – komolytalan témája ellenére –, hogy a vázolt kérdések képesek az elbeszélő sajátos helyzetén túl általánosabb jelenségekre

irányítani a figyelmet.

Coming out vagy „szépirodalom”?

Neichl Nóra *Terra incognita*^[18] című kritikája először azt tárgyalja, hogy kiknek szól ez a regény:

Egy ilyen témájú kötet kapcsán jogosan merülhet fel a »belterjesség« vádja is. Leslie Feinberg *Kőkemény* (Stone Butch Blues) című regényét például pusztán politikai tettként értelmezték és értékelték, irodalmi műként már kevesebb megbecsülésben részesült. Megjelenése egy szubkultúra (az LMBT közösség) belügyévé vált, így kevésbé számíthatott a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére.^[19]

Neichl ehhez hozzáteszi, hogy igenis fontos társadalmi-politikai „hozadéka” is lehetnének egy „ilyen” műnek: képes lenne például árnyalni azt a képet, ahogyan a társadalom beszédmódjai e közösséget reprezentálják. Ezután rátér a tömegkulturális termelés sajátosságaira és szembeállítja az *Inkognitót* a tömegtermelés előállította szövegekkel, amelyek népszerűsége csupán „tiszavirág-életű”, hiszen az olvasó pillanatnyi igényeit, kíváncsiságát elégítik ki. Megállapítja, hogy Kiss Tibor Noé regénye nem része ennek a tömegtermelési mechanizmusnak, éppen azért, mert elkerüli a – szerinte egyébiránt egy ilyen témájú kötet esetében várható – „provokatív” beszédmódot. Neichl megítélésében az *Inkognitó* jó szöveg és nem csupán coming out, mert „esztétikailag értékelhetően, igényes, érzékeny és kiforrt stílusban fogalmaz meg egy igen kényes témát.”^[20] Ezzel elérkezünk az *Inkognitó* recepciójának központi kérdéséhez: műfaj-e a coming out, hol helyezhető el az irodalom területén belül, és vajon beletartozik-e a tárgyalt regény.

Keresztesi József recenziójában ezek a problémák még hangsúlyosabban körvonalazódnak. Keresztesi szerint „az *Inkognitó* minden szempontból izgalmas és erős bemutatkozó kötet, s ott helyezi el magát, ahová eredeti szándékai szerint tartozni igyekszik: nem a coming out-irodalom bulvármezőnyében, hanem a kortárs magyar prózairodalom figyelemre méltó alkotásai között.”^[21] A szerző tehát világosan elválaszt két minősítő kategóriát: a bulvárt a szépirodalomtól; még akkor is, ha megengedően úgy nyilatkozik, hogy a comingout-irodalom lehet szépirodalom is.

Kovács Bálint recenziója részben hasonló következtetésre jut:

Kiss Tibor Noé úgy írta meg első regényét, a nálunk nemigen létező »coming out irodalom« fontos és már csak ezért is kiemelt figyelmet érdemlő darabját, hogy egy nagyon is konkrét, kibeszéletlen és érdekes témáról mond el többet, mint itthon eddig alighanem bárki – s közben univerzális marad.^[22]

Mindhárom hivatkozott kritika hangsúlyozza a regény univerzális jellegét – egy regényről, amelyben egy nemi identitását kereső (transznemű?) szubjektum szólal meg, tehát hangsúlyozandó, hogy mégis mindenkire szól – többek között ez emelheti ki a comingout-irodalom bulvármezőnyéből. A három szövegben ebből a szempontból hasonló elképzelés fedezhető fel, amely szerint az egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy ilyen témájú szöveg univerzális lehet. Miért és hova helyezzük tehát a comingout-irodalmat? És vajon értékesebb az úgynevezett univerzális igényű irodalom? Feltűnő továbbá az elemzett szövegekben, hogy a coming out egyszerre látszik beszédaktusnak és műfaji kategóriának is. A kétféle értelmezés egymásmellettsége is okozza azt a hierarchizáló beszédmódot, amely mentén a comingout-irodalom alacsonyabb rendű irodalmi műfajként tételeződik.

Visszatérve Neichl Nóra írására, érdemes megvizsgálni, hogy az ő olvasatában hogyan konstruálódik az elbeszélői szubjektum. A szerző megállapítja például, hogy a regény első lapjai alapján még az elbeszélő nemét sem tudjuk meghatározni. Később pedig arra a következtetésre jut, hogy e szubjektumot „[a] határhelyzetek, határátlépések izgatják: hol végződik a *férfias*, hol kezdődik a *nőies*, hol jelölhető ki, hol húzható meg a *fény* és a *sötétség* közti vonal? Pozíciója itt, az oppozíciók mezsgyéjén, határan jelölhető ki.”^[23] Szerinte Kis Tibor Noé elbeszélője azért mozog ezen a határon, mert „[e]gyszerre visel magán nőies és férfias jegyeket: szombatonként rendszeresen és igen nagy alapossággal takarít, közben focimeccset néz, de a mérkőzést át is éli, időnként ösztönösen mintha a labdába fejelné.”^[24] Emellett

Neichl megjegyzi azt is, hogy „a transznműség épp a biológiai férfi-nő oppozíciót számolja fel”. [25] Nem világos a szöveg érvelése alapján, hogy miként kapcsolódik össze az elbeszélő nemi identitásának szubverzív potenciálja, amelyben keverednek a hagyományosan nőinek és férfinak tekintett jellemzők, azzal, hogy a transznműség a biológiai nemet is felszámolja. Neichl szövegében a szexuális orientáció és a nemi identitás fogalmi [26] összemosódnak:

Azonban e körülmények sem magyarázhatják Tibor Noémi-identitását, hiszen személyisége női oldalával nem képes teljes mértékben azonosulni, nem képes intim kapcsolatot létesíteni férfival, tehát szexuális vágyai maszkulin természetűek, saját nőisége, nőiessége ellenére is nőkre vágyik. [27]

Neichl nem tisztázza a használt fogalmait, többek között ezért is hatnak váratlanul bizonyos gondolatai nőiességről és férfiaságról illetve a szexuális orientációról. Igyekszik egyfajta, a nemi identitás komplexitását megőrző identitásképet működésbe hozni az *Inkognitó*-ban megszólaló hang megközelítéséhez, miközben saját állításait alássa azzal, hogy a szövegben megszólaló szubjektumot esszencialista módon közelíti meg. A saidi utazóelmélet-elmélet alapján e kritikában egyfajta interferencia-jelenség lép fel. [28] Neichl határozottan hajlik arra, hogy a gender studies politikai elkötelezettségéből kiindulva az *Inkognitó* elbeszélőjének identitását társadalmi-politikai tényezők összhangjában vizsgálja, és arra is implicite reflektálni akar, hogy a szöveg megjelenése a 2010-es évek Magyarországon milyen kontextusokba tud bekapcsolódni. Mindeközben határozott funkciót tulajdonít a „jó” irodalomnak, szerinte ugyanis az nyelvezetében letisztult és nem polgárpukkasztó. Vagyis a kritikus az általa használt elméleti-politikai apparátus társadalmi-politikai potenciálját, hasonlóan más, korábban elemzett recepciós mintázatokhoz, elvitatja. Ezt az elvitatást itt szintén az irodalom elé tett jelzők (polgárpukkasztó, letisztult stb.) hajtják végre, amelyek határozottan elválasztanak különböző irodalomkategóriákat.

A szakállas Neptun és a személyes érdekeltség

Nádasdy Ádám novelláskötetének [29] recepciójában ismét előkerülnek azok a kérdések, amelyek az *Inkognitó*-ét is meghatározták. A Neichl Nóra által „belterjességnek” nevezett jelenség a Nádasdy-műről szóló diskurzusban még hangsúlyosabb szempontként merül fel. E probléma mentén szerveződik Stermeczky Zsolt Gábor *Meleg- és intimitásirodalom* – már címében is beszédes –, recenziója. Mielőtt rátérnék a Stermeczky-szöveg elemzésére, érdemes felvázolni azt a kontextust, amelyet a novelláskötet paratextusa épít fel. A fülszöveg szerint „Nádasdy Ádám novelláiból megtudhatjuk, milyenek a meleg: épp olyanok, mint bárki más.” Vagyis a kötet egy reprezentatív és társadalmi célzatú, sőt akár edukációs indíttatású műként is olvasható. Emellett a mű elején mellékelt utasításban a szerző maga határozza meg, hogyan olvasandó ez a novelláskötet: „Hőseim mind meleg férfiak, szépek és csúnyák, boldogok és boldogtalanok: átlagosak, mint általában az emberek. A novellák nem rólam szólnak, de többnyire az én fiatalabb koromban, a ’60-as, ’70-es, ’80-as években játszódnak.” [30]

E ponton érdemes Stermeczky bevezetését hosszabban idézni:

Jól értem-e, hogy én akkor most valamiféle felvállalt melegirodalmat fogok olvasni? És ha melegirodalmat olvasok, akkor ebből következik-e az, hogy heteroszexuálisként valami olyasmit próbálok majd értelmezni, amihez szorosabb értelemben véve nincs közöm? Vagyis mennyire szól a melegirodalom a meleg szubkultúráról, és mennyire általánosabb – szerelmi, közérzeti – igényekről? Amennyiben ugyanis a szubkultúra kapja a nagyobb hangsúlyt, abban az esetben nagyon hasznos lenne tudnom, hogy – az eddig főleg költőként és műfordítóként ismert, mellesleg homoszexualitását nyíltan felvállaló – Nádasdy Ádám első prózakötetét a melegirodalom részének kell-e tekintenem. [31]

Amit Kiss Tibor Noé debütáló regényének recepciója leginkább csak óvatosan jelzett, azt itt Stermeczky nyíltan kimondja: heteroszexuálisként mi köze van az embernek a melegekhez; miért kéne elolvasnia egy ilyen könyvet? Mint korábban, úgy a műfaji (egyben hierarchizáló) kategorizálás itt is elkerülhetetlennek tűnik, ezért merül fel a melegirodalom mint műfaji-tematikai indexáló terminus. Stermeczky az idézett részt követően reflektál arra, hogy alig van homoszexualitással kapcsolatos olvasói tapasztalata, amely

szerinte nagyrészt a többségi pozíciójából következik (a gimnáziumban egyébként hallott a Tonio Kröger ilyen értelmezési lehetőségéről). Folytatva gondolatmenetét: „Tekintve a témát érintő tanácsalanságomat, a következőkben leginkább arról lesz szó, hogy mit adhat egy heteroszexuális fehér férfinak – aki történetesen kritikus – egy olyan prózakötet, amely talán a melegirodalom része, talán nem.”^[32] A szerző ezt követően felsorolja a novelláskötet pozitívumait, majd végül pozicionálja a kötetet: „És mivel ennek a váagnak [az intimitás igényének] a kifejezési kísérleteiről azt gondolom, hogy semmiképpen sem kizárólag egy meleg közösség problémáját jelzik, nem tudok pusztán szubkulturális alapú melegirodalomként tekinteni *A szakállas Neptunra*.”^[33] Vagyis az intimitás „fontos összetársadalmi igény”, ahogy Stermeczky fogalmaz, ezért a műről kevésbé érdemes a melegirodalom részeként gondolkodni; hogy mindeközben Nádasdy képes a melegekről is felmutatni valamit, azt meg kell köszönnünk neki, főleg heteroszexuális olvasóként – zárja írását a szerző. Stermeczky ellentétekre épülő retorikáját látványosan bizonyos előfeltevések működtetik. Az úgynevezett szubkulturális melegirodalom egyértelműen negatívabb értékelésű, a felépített hierarchiában alacsonyabb helyet foglal el, mint az univerzális (nem szubkulturális) irodalom. Ezekre az előfeltevésekre nem reflektál, de Stermeczky egész szövegében érvényesülnek. Fő állítása – *A szakállas Neptun* nem *csak* szubkulturális melegirodalom – tét nélkül marad: a kategóriák reflektálatlan felállításán túl ugyanis nem derül ki például, hogy milyen következményei lehetnek annak, ha valóban univerzális érvényű szöveggént értelmezzük Nádasdy novelláskötetét, azon túl, hogy Stermeczky apologizálóan megjegyzi: heteroszexuális olvasóként is lehet „kapcsolódni” hozzá.

Valuska László rövid időn belül részletekbe menően reagált Stermeczky írására – kritikája inkább szól Stermeczky szövegéről, semmint a novelláskötetről. „Ezért volt meglepő a *Meleg- és intimitásirodalom* című cikk, amit csak azért veszünk elő, mert nem a könyvről, hanem a recenzióról, annak előítéleteiről, társadalmi pozíciójáról és szexualitásáról szól. És nem is a recenzióval foglalkoznék, hanem a társadalmi jelenséggel.”^[34] Valuska először reflektál saját többségi pozíciójára, amelyet kifejezetten privilegizálnak tart, és rávilágít, hogy a kanonizált szövegek jórésze ennek a pozíciónak a tapasztalatát hangosítja ki. Éppen ezért tartja kiemelten fontosnak, hogy lefektesse: „valójában teljesen mindegy, hogy valaki hetero- vagy homoszexuális, az irodalomban mindenféle tapasztalatnak és hangnak helye van.”^[35] Ennek kapcsán veti fel a kérdést, hogy miért érdemes külön melegirodalomról beszélni. Reflektál a „belterjesség” problémájára is: a szerző úgy gondolja, hogy az olvasásnak éppen az az egyik legfőbb tétje, hogy az ember másféle tapasztalatokkal is találkozhat. Ezt követően a „más” hierarchikus megképződésére tér át:

Meg kell tanulnia az olvasóknak, a társadalomnak leépíteni olyan régi beidegződéseket, amelyekkel a melegeket, a nőket, a romákat, a zsidókat, a feketéket, a mozgáskorlátozottakat másokként kezeli. Mert abban a pillanatban a másnak jelentése lesz, értelmezési kerete, amelyből nagyon bonyolult kitörni.^[36]

Megszólalhat-e ebben a diskurzusban a másság a „saját” hangján, és lehet-e egyáltalán úgy beszélni e másságokról, hogy azok ne másságokként legyenek reprezentálva, azaz ne a társadalmi szisztémákban domináns diskurzusokhoz képest képeződjenek meg. Ez a mást kutató diskurzusok örök kérdése, amely Valuska írásában, hasonlóan Stermeczky megközelítéséhez, saját diskurzusa ellenében hat, hiszen ő maga is – szándéka ellenére – hierarchikus struktúrát épít fel. A szerző végül rámutat arra, hogy mennyire tünetértékű lehet Stermeczky olvasói-befogadói tapasztalatának hiánya:

Mondjuk érdekes eljátszani a gondolattal, hogy valaki harminc évesen összesen egyszer találkozott olyan művel, ami a meleg tapasztalatát mondja el. Elkerülhették a sorozatok, filmek, könyvek, zenék, újságcikkek. Ha arra mutat rá a szerző, hogy hiányzik ennek itthon a rendszerszintű feldolgozása, akkor a megállapítása megfontolandó.^[37]

Smid Róbert *Te is más vagy, te sem vagy más*^[38] című kritikájában elsőként felvázolja azt a társadalmi körképet, amelybe Nádasdy műve megérkezett. A szerző a 20–21. századi magyar irodalom „queer” szövegeit szemléli, és megállapítja, hogy míg a 20. században csak elvétve jelentek meg queer irodalmi művek, az ezredforduló után már más kép látszik kirajzolódni. *A szakállas Neptun* általánosan a magyar irodalmi nyilvánosság közeget szólítja meg (abba beleértve az LMBTQ-közösséget is):

kulcskérdés, hogy a honi olvasóközönség elvárásai horizontjára tekintettel mit kíván *A szakállas Neptun* megmutatni: a homoszexuális férfiak életének egyediségét, vagy párkapcsolataik hasonlóságát a férfi–nő-viszonyhoz, esetleg elutasítva mindenfajta viszonyulási kényszert, teljesen szubverzív akar lenni, ennyiben egész biztosan horizontváltást előidézve.[39]

A társadalmi kontextus felrajzolása után Smid a korábbi két elemzett íráshoz képest más módon közelíti meg az intimitás és az univerzalitás kapcsolatát:

az intimitást pedig ugyanolyan természetesnek mutatja bennük, mint a heteroszexuális kapcsolatokban — persze nem kerülve ki azt a sajátosságot sem, hogy ezért az intimitásért az azonos nemű pároknak meg kell dolgozniuk, sosem csak ketten vannak, mindig ott van köztük a társadalmi jóváhagyás vagy éppen annak hiánya.[40]

Smid munkájában az intimitás egyetemességének hangsúlyozása nem a belterjességhez és az egzotikum-jelleghöz képest jelenik meg, vagyis nem válik apológiává. A szerző arra helyezi a hangsúlyt, hogy a novellák karaktereinek szempontjából az intimitás megélése miatt tekinthető személyes és politikai aktusnak egyaránt. Smid szerint a kényszeres titkolózás és elhallgatás, illetve a visszatérő idegenségérzet az intimitás béklyóiként működnek, ebben az összefüggésben annak megélése nemcsak személyes, hanem politikailag motivált tettként is érthető. „Ez a rejtőzködés aztán sok esetben rányomja a bélyegét a párkapcsolatra, deromantizálja azt (a két fiú *az Angolkeringőben* nem azért ül a Duna-parton, mint a párok általában [ti. hogy az milyen romantikus], hanem mert ott jól lehet takarni, hogy mit csinálnak).”[41] Smid tehát reflektál a szöveg társadalmi beágyazottságára és a novellákban megszólaló karakterek politikai-társadalmi viszonyrendszerét is alaposan elemzi. Éppen ebből kifolyólag lehet a szöveg végén meglepő a következő állítás: „a kötetegész szempontjából sosem az ideológiák és az elvek szintjén kell keresnünk a szövegek nyitját, hanem az egyéni sorsokban.”[42] A szerző még határozottabban kiemeli álláspontját a kritika zárásában: „Bár kétségtelenül hozzátársítható lenne *A szakállas Neptun*hoz bizonyos társadalmi felelősségvállalás, a novellákból szerencsére hiányzik a didaxis és az ismeretterjesztés kényszere” – írja. Smid gondolatmenete a magyar queer irodalomtól indul, tárgyalja a magyar befogadói közösség és Nádasdy szövegének lehetséges viszonyát, értelmezi a novellákban a társadalmi fenyegetettség és az intimitás szoros összefonódását. A zárásban váratlanul saját álláspontját depolitizálja, amennyiben az ideológiákról és a társadalmi felelősségvállalásról egyöntetűen elutasítóan nyilvánul meg. A szerző szubjektumképe szerint az ideológiák nem határozzák meg az egyéni sorsokat, ebből pedig logikusan következik, hogy az irodalom reprezentációs képességét alacsonynak értékeli, és a novellák reprezentatív működésmódjának hiányát emeli ki pozitívumként a kritikájában.

Az analízis eredményei

A vizsgálat eredményeit egy ötelemes modell segítségével foglalom össze a következőkben. Szembetűnő és visszatérő közös jelenség (1) az apológia. A dolgozatban bemutatott szövegek rendre igyekeznek megmagyarázni, hogy annak ellenére (amellett), hogy ezen irodalmi művekben kisebbségi hangok szólalnak meg, érdemesek a nagyközönség figyelmére. Ez pedig kétfelé mutató apológia: egyrészt a recenzenseknek meg kell magyarázniuk, hogy miért nyúltak az adott kötetekhez, másrészt reflektálttá kell tenniük azt, hogy miért lehetnek témájuk (műfajuk?) *ellenére* jók ezek a szövegek, mondhatnánk: „Kedves olvasó, annak ellenére, hogy melegirodalom, transznemű irodalom stb., neked is megéri elolvasni az adott szöveget.”

A társadalmi-politikai reflektáltság szempontjából már sokkal vegyesebb képet látunk: bemutattam olyan írásokat, amelyek a végletekig depolitizálva igyekeztek megragadni a vizsgált művet; és olyanokat is, amelyek nemcsak saját pozíciójukra, hanem a szövegben ábrázolt karaktereket körbeölelő viszonyokra is figyelemmel vannak. A (2) depolitizálási kísérletek egyik visszatérő példája éppen az apológiában ragadható meg, amely meghatározza a diskurzus működésmódját. A (3) „belterjesség” kérdése szintén visszatérő eleme ezeknek a szövegeknek, amelyet leginkább elhárító gesztussal igyekeznek áthidalni: Stermeczky például a „fontos ösztársadalmi igény”[43] kifejezést segítségül hívva érvel a melegirodalom szubkulturális pozíciója ellen. Az apológiával összefügg az (4) egzotikum-jelleg is, hiszen a másnak

érzékelte irodalom (esztétikai) értéke rendre magyarázatra szorul. Ahogy Valuska László érvel:

A szakállas Neptun szereplői tényleg melegek, de szexuális irányultságukon túl semmi másban nem különböznek. Talán annyiban mégis, hogy sokkal zártabb világokban kénytelenek élni, mert mi úgy gondoljuk a hétköznapokban, hogy nincs hozzá közünk. Hogy a négy fal között mindenki azt csinál, amit akar. Ez a többségi, heterotársadalom nézőpontja, és ezért lehet néhány recenzensnek még mindig egzotikus téma ez.[44]

Ebben az idézetben minden eddig tárgyalt jellemző összpontosul. Valuska először is apologetikus hangon elmondja, hogy a melegek is olyanok, mint a heteroszexuális emberek, ezzel igyekszik kikerülni, hogy írása egzotizálja Nádasdy karaktereit. E gesztusával depolitizálási kísérletet tesz, hogy kimozduljon a melegséget egzotizáló diszkurzív keretezésből, de éppen ezáltal teremti újra azt.

Végül, de nem utolsó sorban a recepció diskurzusainak visszatérő problémája (5) a műfaji-tematikus besorolás kérdése. Beszelnünk kellene-e külön comingout-irodalomról, melegirodalomról, transznmű irodalomról? Ezek műfaji jelölők vagy csupán tematikus kategóriák? Amennyiben műfaji jelölökként értelmezzük őket, akkor a recepció diskurzusai szerint ezek a műfajok a műfaji „hierarchiában” alacsonyabb rendűnek tűnhetnek fel, ezért ezekből a propagandisztikusnak minősített műfajokból ki kell emelni az irodalmi szövegeket, és a magasirodalom (depolitizált) berkeibe helyezni azokat, hogy így nyerjék el méltó (politikai tartalmuktól megfosztott) értelmezéseiket. Nem beszélve arról, hogy ezek a beszédmódok újratermelik azt a megközelítést, amely a műfajokra mint többé-kevésbé esszencializálható, leírható kategóriákra tekint.

A választott korpuszból kiolvasható szubjektivitáskonstrukciók és irodalomfelfogások elemzése a diskurzus ezen öt visszatérő problémájára segített rávilágítani: az apológia, az egzotikum-jelleg, a belterjesség, a depolitizáló attitűd és a műfaji-tematikus besorolás kérdésköreire.

[1] Rakovszky Zsuzsa: *V/s*. Budapest: Magvető, 2011.

[2] Török Zsuzsa: Sándor vagyok, nem Sarolta – Rakovszky Zsuzsa *V/S* című regényéről. *Irodalmi Jelen*, 2011. URL:

<https://www.irodalmijelen.hu/05242013-1450/sandor-vagyok-nem-sarolta-rakovszky-zsuzsa-vs-cimu-regenyrol>. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[3] Kovács Eszter: Miért nő? Fiktív női szerzők a mai magyar irodalomban, *Sárkányfű* 4. évf., 3. sz. (1999), 25–33.

[4] Horváth Györgyi: *Utazó elméletek – Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi, 2014. 111.

[5] Bazsányi Sándor: Egy új RakoVSzky-regény. *Litera*, 2011. URL:

<https://litera.hu/magazin/kritika/egy-uj-rakovszky-regeny.html>. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[6] Szolláth Dávid: A romantikus hős szárnalmas bukása – Rakovszky Zsuzsa: *V/S. Jelenkor* 55. évf., 11. sz. (2012), 1140–1147.

[7] Borgos Anna hiánypótló tanulmánya részletesen vizsgálja Vay Sándor/Sarolta életútját. Vö. Borgos Anna: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi* 19. évf., 2. sz. (2007). 185–194.

[8] A romantikus hős problémája a regénynek szentelt ÉS-kvartettben is hangsúlyos szerepet kap. A beszélgetőpartnerek, Károlyi Csaba, Margócsy István, Radnóti Sándor és Takáts József emellett a választott narratív technika megkérdőjelezhető mivoltát említik, Szolláth Dávidhoz hasonlóan. „Ha föltételezzük, és a regény alapján ezt föltételezhetjük, hogy itt egy éles elméjű figura viszi végig az életet, nagyon különleges szerepváltogatásban, hogyhogya nincs reflexiója arra nézvést, hogyan néznek rá a többiek?” – hangzik el Margócsytól.

Lásd: ÉS-kvartett – Rakovszky Zsuzsa VS című regényéről, *Élet és Irodalom* 55. évf., 22. sz. (2011), 7–8. URL:

<https://www.es.hu/cikk/2011-06-05//es-kvartett-rakovszky-zsuzsa-vs-cimu-regenyrol.html>.

Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[9] Szolláth: *A romantikus hős szánalmas bukása*. 1142.

[10] Szolláth: *A romantikus hős szánalmas bukása*. 1147.

[11] Kiss Tibor Noé: *Inkognitó*. Budapest: Magvető, 2018.

[12] Kálmán C. György: Aki vagyunk – Kiss Tibor Noé: *Inkognitó*. *Jelenkor* 53. évf., 10. sz. (2010). 1139–1145.

[13] Kálmán C.: Aki vagyunk. 1142.

[14] Kálmán C.: Aki vagyunk. 1143.

[15] Kálmán C.: Aki vagyunk. 1145.

[16] Kálmán C.: Aki vagyunk. 1145.

[17] Kálmán C.: *Aki vagyunk*. 1140.

[18] Neichl Nóra: Terra incognita. *Kalligram* 20. évf., 2. sz. (2011). 97–100.

[19] Neichl: *Terra incognita*. 97.

[20] Neichl: *Terra incognita*. 97.

[21] Keresztesi József: A fikció sminkje – Kiss Tibor Noé: *Inkognitó*. *Revizor*, 2010. URL:

<https://revizoronline.com/hu/cikk/2526/kiss-tibor-noe-inkognito>. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[22] Kovács Bálint: „A nő az ösztöneimben” – Kiss Tibor Noé: *Inkognitó*. *Magyar Narancs*, 2010. URL:

<https://magyarnarancs.hu/zene2/konyv - a no az osztoneimben - kiss tiber noe inkognito-74312>. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[23] Neichl: *Terra incognita*. 99.

[24] Neichl: *Terra incognita*. 98.

[25] Neichl: *Terra incognita*. 99.

[26] *A nemi identitás (gender)* „az a nem, amivel az egyén azonosítja magát”. A *szexuális orientáció* „arra utal, hogy az egyén (romantikusan és/vagy szexuálisan) mely nem(ek) tagjaihoz vonzódik, kikkel létesít szexuális kapcsolatot.” Lásd Antoni Rita: *LGBTQI és Queer Studies – Az identitás problémái*. In: Bolemant Lilla–Szapu Marianna: *Bevezetés a gendertanulmányokba*. Pozsony/Nyitra: Phoenix Polgári Társulás, 2015. 140, 143.

[27] Neichl: *Terra incognita*. 99.

[28] Edward Said: *Traveling Theory*. In: Edward Said: *The Edward Said Reader*. Szerk. Moustafa Bayoumi–Andrew Rubin. New York: Vintage, 2000. 195–217.

[29] Nádasdy Ádám: *A szakállas Neptun*. Budapest: Magvető, 2020.

[30] Itt nem teszem fel azt a kérdést, hogy Nádasdy vajon miért tartotta érdemesnek határozottan kijelenti, hogy a kötetben ábrázolt karakterek melegek. A jelenség értelmezéséhez érdemes lehet az *Emlékiratok könyvének* recepcióját feleleveníteni, amelyben annak kimondása, hogy Nádas művének meghatározó témája lehet a homoszexualitás, meglehetősen nehézkes folyamatnak bizonyult a magyar irodalomtudomány és kritika számára. Vö.: Takács Dóra Ildikó: *Homoszexualitás és etikum Nádas Péternél – A politikai/etikai diskurzusok hatása az Emlékiratok könyvének recepciójára*. In: Gyöngyösi Megyer, Inzsöl Kata: *Esztétika, etika, politika*. Budapest: Eötvös Collegium, Magyar Műhely, 2013. 187–193.

[31] Stermeczky Zsolt Gábor: *Meleg- és intimitásirodalom*. *Revizor*, 2020. URL:

<https://revizoronline.com/hu/cikk/8607/nadasdy-adam-a-szakallas-neptun> Hozzáférés: 2022. 10. 05.

[32] Stermeczky: *Meleg- és intimitásirodalom*.

[33] Stermeczky: *Meleg- és intimitásirodalom*.

[34] Valuska László: *A heteroszexuális férfit egy fülszöveg is elbizonytalanítja*. *Könyves Magazin*, 2020.

URL:

https://konyvesmagazin.hu/friss/nadasdy-adam-melegirodalom-szakallas-neptun.html?fbclid=IwAR21p9-CIFlpxi0coY2Tr5jg29LusTzXUToVjiZkXa5n0vIy535C9JC_w3k&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202110. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[35] Valuska: *A heteroszexuális férfit...*

[36] Valuska: *A heteroszexuális férfit...*

[37] Valuska: *A heteroszexuális férfit...*

[38] Smid Róbert: *Te is más vagy, te sem vagy más*. *Műút*, 2021. URL: <https://muut.hu/archivum/36895>. Hozzáférés: 2024. 06. 11.

[39] Smid: *Te is más vagy...*

[40] Smid: *Te is más vagy...*

[41] Smid: *Te is más vagy...*

[42] A szerző e ponton Vásári Melinda kritikájára hivatkozik: „a kötet többi szövegében is nem

szimbolikus dolgok, nem elvek, ideológiák a tét, hanem mindig az egyéni sorsok.” Ld.: Vásári Melinda: „mint aki a trambulinról pisál a medencébe”. *dunszt.sk*, 2020. URL: <https://dunszt.sk/2020/10/22/mint-aki-a-trambulinrol-pisal-a-medencebe/>. Hozzáférés: 2024. 06. 11. Vásári ugyanakkor ezt mintegy mellékesen állítja, Smid viszont teljesen erre összpontosítva zárja a szövegét.

[43] Stermeczky: Meleg- és intimitásirodalom.

[44] Valuska: *A heteroszexuális férfit...*

(III. rész)

A szexuális és nemi kisebbségek identitásformáinak stabilizációjáról a kapitalizmusban

A [második részben](#) olvasható elemzés eredményei minden bizonnyal egymástól nem függetleníthető kérdésekre mutattak rá, hiszen a vizsgált problémák a kritikák többségében összefüggő módon kerülnek elő. Miért szembesül az irodalomkritika újból és újból ugyanezekkel a nehézségekkel? Miért lehet érdemes megfigyelni azt, ahogyan ezek a diskurzusok gondolkodnak irodalomról és szubjektivitásról? Ezekre a kérdésekre összpontosítva ebben a fejezetben egy olyan elméleti kontextus kidolgozására törekszem, amely segíthet problematizálni a diskurzuselemzés során felmerült jelenségeket.

Brian Massumi, Deleuze elismert fordítója hangsúlyozza, hogy Deleuze és Guattari munkájának egyik alapvető kiindulási pontja a kapitalizmus által uralt és vezérelt zárt szubjektivitás feltárása, amely csupán egyik oldala a kapitalista logikának. A szubjektivitás „kibontakozása” során a felismerés önfelismeréssé alakul, de a kapitalizmus a szubjektumot konstituáló vágyakat saját működésmódjának megfelelően csatornázza be.[1] A kapitalista rendszerek ezeket az „akaratókat” részben a szubjektumok világosan elválasztható kategóriákba történő besorolásával valósítják meg.

Férj/feleség, szülő/gyermek: ismételd meg a családot a házastársi élet nyújtotta kielégülésért. Fehér/fekete, férfi/nő, heteroszexuális/homoszexuális: ismételd meg a fajok és nemek közötti szokásos szétválasztást a felsőbbrendűség örömeért. Hívó/hitetlen: ismételd meg a hagyományos vallást, és örülhetsz, hogy mindig igazad van. Gazdagok/szegények: ismételd meg a társadalmi egyenlőtlenségeket és gazdasági kizsákmányolásban lelhetsz örömet.[2]

Vagy az egyik, vagy a másik: ezek a kategóriák a kapitalista társadalom erőviszonyait reprodukálják. Deleuze és Guattari ezeket az erőszakos folyamatokat az applikáció[3] (*application*) fogalmán keresztül ragadja meg, amit Massumi *a társadalmi kategóriákat csatornázó átfedésként* magyaráz.[4] „Nyilvánvaló, hogy csak akkor létezhet egy »másik«, akivel az »ember« összezavarhatja az énjét, ha először van egy »ember«, akinek van énje: más szóval, ha a szubjektivitás zárt rendszerként működik.”[5] A kapitalista társadalmakban a szubjektivitás zártsága a francia teoretikusok szerint a nemi elvárások felől is megerősítést nyer, a nő és férfi megnevezések mint kulturális jelölők ugyanis csupán üres kategóriák; nincs olyan test, amely képes lenne valamelyik előíró kategóriába teljes mértékben belesimulni, csupán megközelíteni képes azt. Egy test ennek értelmében akkor lesz egyre „femininebb” vagy „maszkulinabb”, minél jobban képes illeszkedni a meghatározott kategóriába. „A »Férfi« és a »Nő« mint olyan nem rendelkezik sajátos valósággal, csupán logikai absztrakciók. Nem azoknak az emberi testeknek az absztrakciói, amelyekre alkalmazzák őket, hanem habitusképző attraktorok, amelyekről a társadalom elvárja, hogy függjenek.”[6] Eszerint a „Nő” egyszerűen a „Férfi” fogalmának ellentéte, utóbbinak nem lenne kulturális jelentése az előbbi nélkül, és nem lenne mihez képest felsőbbrendű.

Judith Butler egyik tanulmányában a cenzúra működésmódját vizsgálja, argumentációját a következő példa segítségével építi fel: 1994-ben az Egyesült Államokban hozták meg azt a rendeletet (DADT: Don't Ask, Don't Tell: „ne kérdezz, ne mondd”), amely törvényi szinten tiltotta a hadseregben a katonáknak a homoszexualitásról való beszédet és az ún. homoszexuális viselkedést. Váratlanul azonban a rendelet

végrehajtását kísérő sokrétű dokumentáció és az ügy által inspirált viták nyomán az, amit megtiltottak, éppenhogy egyre inkább nyilvános diskurzusok tárgyává vált. Vagyis az a program, amely azt indítványozta, hogy a fogalom és az azzal kapcsolatos diskurzus korlátok közé szoruljon, egyszerre okozójává is vált annak, hogy a homoszexualitást tematizáló beszéd nagyobb körben elterjedt. Butler már ezen a ponton megelőlegezi, hogy az iterabilitásban (ismételhetőségben) rejlő erő milyen módon áthatja alá a domináns hatalmi rendszereket. A szerző a cenzúra és ágencia kapcsolatának vizsgálatakor elsősorban Austin beszédaktus-elméletére hagyatkozik, és azt gondolja tovább. Austin elméletében a performatív nyelvi megnyilatkozás – bár későbbi munkásságában kitér a kategóriáját – alapvetően kapcsolódik bizonyos rituálék meghatározott módon történő ismétléséhez; szerinte ugyanis csupán a pontos ismétlés képes a beszédaktust performatív erővel felruházni.^[7] Butler ezt a meghatározást gondolja újra, miközben Pierre Bourdieu egyes állításainak kritikáját nyújtja. Bourdieu^[8] azért látja problematikusnak Austin elméletét, mert annak előfeltételezései figyelmen kívül hagyják a társadalmi intézmények hatalmi mechanizmusainak folyamatos működését. Butler ugyanakkor éppen arra mutat rá, hogy Bourdieu gondolatmenetében a sikeres és sikertelen performatívum közötti különbség abban rejlik, hogy a beszélő miként tudja érvényesíteni saját társadalmi hatalmát. A feminista teoretikus rávilágít, hogy Bourdieu megközelítése statikusan kezeli a társadalmi intézményeket, ezért nem ragadható meg annak az ismételhetőségnek a logikája, amely a hatalmi diskurzusok kibillentője és ekként a társadalmi változások katalizátora lehet. Butler Rosa Parks esetén keresztül mutatja be, hogyan értelmezhető a másképpen végbevitt ismétlés (*reiteration*) potenciálja.^[9] Parks 1955-ben az amerikai Délen a busz elejében foglalt helyet, és nem volt hajlandó átadni a helyét egy fehér bőrű utasnak. Azzal, hogy igényt formált egy olyan jogra, amely egyáltalán nem volt biztosítva számára, sajátos autoritást biztosítva a cselekedetének, saját szubjektivitásának létezés módját a máshogy történő ismétlés révén felülírta. „Az ilyen normáknak abból a célból történő elsajátítása, hogy történelmileg szedimentálódott hatásuk ellenében használják fel őket, nem más, mint a lázadás pillanata a történelemben: a múlttal való szakítás, ami a jövő alapköve.”^[10]

Butler a performatív aktusok lehetséges hatásmechanizmusát taglalja, ami a szubjektivitás sajátos értelmezését is magával vonja. Azon nyelvfilozófiákból indul ki, amelyek szerint a diskurzus megelőzi a szubjektumot, viszont aláássa azt a premisszát, miszerint a szubjektum – a nyelv révén – megképződhet, és szubsztanciális határai megragadhatóvá válhatnak: „[a]z »én« tehát az »én« helyének citálása a beszédben, s ez a hely bizonyos fokú elsőbbséggel és anonimitással bír az általa vezérelt élethez képest: ez az engem megelőző és meghaladó név történelmi revízió alá vehető lehetősége, amely nélkül azonban nem beszélhetek.”^[11] A queer terminust elemezve Butler rávilágít az identitáskategóriák zárt rendszerének elégtelen mivoltára. Ezen a ponton érdemes hosszabban idézni:

Felmerül a kísértés, hogy azt mondjuk: az identitás-kategóriák azért elégtelenek, mert minden szubjektum-pozíció nem egyöntetű hatalmi viszonyok konvergenciájának helye. De ez a megfogalmazás alábecsüli a szubjektum radikális megkérdőjelezésének jelentőségét, amit pedig ezek a konvergáló viszonyok implikálnak. Mert nincs önazonos szubjektum, amely mintegy otthont adna ezeknek a viszonyoknak, vagy hordozná őket: nincs egy olyan locus, ahol ezek a viszonyok konvergálnak. Ebben a konvergálásban és megfogalmazás-átfedésben rejlik a szubjektumról alkotott mai képünk lényege. Más szavakkal: a szubjektum mint önazonos entitás nem létezik többé.^[12]

A szubjektivitás zárt, esszencializáló megközelítését megkérdőjelező Butler filozófiája e ponton tanúskodik a legszembetűnőbben a francia hagyomány hatásáról. Ha az ágencia variációk és ismétlések sorában ragadható meg, amiként azt Butler értelmezi, akkor az ismétlés „maximum variációja”^[13] éppen az a jelenség, amelyet Deleuze és Guattari *szizofréniának* neveznek. A két francia teoretikus egyik kommentátora szerint „a szizofrénia folyamata tehát nem a megőrlésről szól, vagy arról, hogy csupán egyéni menekülési útvonalakat keresünk a társadalmi elnyomás intézményei előtt; a szizofrénia a szabadságot a különbségben és a differenciálódáson keresztül realizálja, ami a kapitalizmussal kezdődő egyetemes történelemben lehetővé tett állandó forradalom elve.”^[14] A szizofrénia ebben a megközelítésben egyfajta törésként értelmezhető: „szökésvonalat” adhat a szubjektumnak és megakadályozhatná a szubjektum rögzítését. Ez jelenthet tartós menekvést az egységes ödipális kultúra és termelés által beállítani kívánt ödipális szubjektumtól.

Butler filozófiája és az *Anti-Oedipus* gondolatmenete hasonló módon ragadja meg a szubjektumkonstrukciók rögzítésének tétjét a kapitalista rendszerekben. Deleuze és Guattari applikációértelmezéséhez Butler is csatlakozik, amikor ily módon érvel:

[...] paradox módon a társadalmi felismertség diszkurzív feltétele *megelőzi és megszabja* a szubjektum formációját: a felismerés nem valami olyasmi, amiben a szubjektum részeseül, hanem maga a felismerés alakítja ki a szubjektumot. Továbbá, a teljes felismerés [...] lehetetlensége azt jelenti, hogy a szubjektum-formáció instabil, és soha nem lehet teljes.[15]

A társadalmi felismertséget az applikáción keresztül erősítik meg, ez pedig látványosan elválasztja a kapitalizmust más társadalmi rendszereket produkáló termelési módozatoktól, mert ez a folyamat az identitáskategóriák világos elválaszthatóságán alapul, amelyen keresztül ezek újból megerősítést nyernek és axiómákká alakulnak. [16] „Az axiomatizáció amellett, hogy nem függ a jelentéstől, a hittől és a szokásoktól, aktívan szembeszáll azokkal és átformálja azokat, ami a kapitalizmusnak a sajátos dinamizmusát és modernizmusát biztosítja.”[17]

Mi motiválja a kapitalista rendszerek e tagolt, axiomatizáló szubjektumkoncepcióját? Egyrészt a kapitalizmus elkötelezett a végtelenségig vitt, öncélú termelés mellett, mely során a munka produktivitását a végsőkéig fejleszti, másrészt a termelőeszközök magánbefektetés-szerű tulajdon volta miatt a társadalmi munka és az élet olyan termelésre és fogyasztásra korlátozódik, amely csak ezt a már meglévő tőkeállományt értékesíti fel.[18]

A reterritorializáció megakadályozza a többlet más célokra való elköltését, mint a további többlettermelő tevékenységbe való újrabefektetés, míg a deterritorializáció mint gazdasági összetevő »a termelési eszközök állandó forradalmasítását« jelenti, amely változást hoz és felszabadítja a termelési és a fogyasztási energiákat meglévő tárgyaik és korlátaik alól.[19]

A reterritorializáció és a deterritorializáció egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul tartja fenn a kapitalizmus dinamikáját. Mindez átfordítva a szubjektum-képzetek működés módjára: a szubjektum decentralizált, mindig változásban lévő jellegét a deterritorializáló diskurzusok engedélyezik, hiszen a fogyasztáshoz deterritorializálni kell. Ahhoz ugyanakkor, hogy a termelés a maximum potenciál szerint működjön, a szubjektivitás zárt, esszencialista és kiszámítható értelmezése szükséges, ehhez pedig reterritorializálni kell. A szexuális és nemi kisebbségek rögzítése elemi érdeke a kapitalizmusnak, amelynek dinamikus jellege e két folyamat állandó jelenlétében is megmutatkozik.

Ien Ang hívja fel a figyelmet arra, hogy a kelet-európai térséget a humántudományos diskurzusokban a 20. század végétől kezdve egyre inkább egyfajta *határterületként* értelmezik. Ang a határterületek romantizáló felfogásával szemben a perifériák kifejezetten szabályozott jellegére világít rá. A határterület

nem egy hatalmi viszonyoktól független hely, ahol a korlátoktól mentes és heteroglosszális dialógus és csere megtörténhet, hanem egy küzdelmekkel teli tér, ahol konkrét, eltérően pozicionált szubjektumoknak kell sajátos stratégiákhoz folyamodniuk azért, hogy megszólalhassanak és meghallják őket.[20]

Ang értelmezése alapján tehát a periférián erősebbek az egyes pozíciókat fixáló diskurzusok. Visszatérve Deleuze és Guattari két fogalmához, arra a következtetésre juthatunk, hogy a határterületen – ebben az esetben Kelet-Európában, így Magyarországon is – sokkal inkább a termelés kerül előtérbe, tehát a kapitalizmus reterritorializáló logikája működhet erőteljesebben, amely kikényszeríti a szubjektivitás rögzítését. Ezt a megfigyelést alátámasztják a hazai genderértelmezésekről szóló elemzések is.

A genderkoncepciókat feltárni kívánó kutatások Kováts Eszter[21] szerint sok esetben foucault-iánus módszertant alkalmaznak, amennyiben a politika és a hatalom diszkurzív összefüggéseit vizsgálják. Mégis az efféle diskurzusanalízisek sokszor leegyszerűsítő módon olyan konklúziókhöz jutnak, amelyek szerint az egyik oldalt az egyenlőség, elfogadás, nyitottság, a másik oldalt pedig az elutasítás jellemzi, így ezek

alapján a genderellenes diskurzusokról szóló elemzésekhez a társadalmi egyenlőtlenségek további megerősítése lenne köthető. Kováts szerint ez a megközelítés éppen a foucault-iánus elméleti alapvetés – miszerint a különböző diskurzusok képesek az alternatív valóságteremtésre – ellenében működik, és a megismerés ily módon alpból elutasított.^[22] Ez abból a szempontból is meglehetősen problematikus, hogy a genderellenes diskurzusok motivációja és működésmódja ekként alig érthető meg.

Miért lehet fontos az itthoni politikai rendszernek a szexuális és nemi kisebbségek rögzítésének vágya? Kováts saját korábbi megközelítését bírálja felül, miszerint a gender csupán „szimbolikus kötőanyag”, „üres jelölő” – eszerint a helyére bármi behelyettesíthető lehetne, lényege csupán a társadalmi mobilizálás egy láthatatlan ellenségképpel szemben. Ehelyett tényleges „ellenségek” széles skáláját hivatott kijelölni.

Szereplője válogatja, hogy ki mit ellenez. Ezért is hasznos politikai eszköz a »gender«, hiszen sokféle sérelmet tud megszólaltatni: egyfelől az elmúlt évtizedek változásait a nők és a melegek, illetve a leszbikusok jogainak, lehetőségeinek kiterjesztését illetően. Ahogyan láttuk, ilyen szempontból *értékvitáról* lehet szó: a patriarchális és heteronormatív hegemonia védelméről (vagy utóvédharcról).^[23]

Véleményem szerint ezek a hazai diskurzusok, egyetértve Kováts megállapításával, bizonyos értékek lehorgonyozását célozzák, amennyiben ezen értékek végső soron a szubjektivitások előíró megközelítését hangsúlyozzák: mit jelent férfinak lenni? Mit jelent nőnek lenni? A állítások Barbara Herrnstein Smithtől éppen ezért jelentősek, mert a magyarországi politikai beszédmodok jelentős részét képezi a patriarchális és heteronormatív hegemonia védelme. Smith szerint „egy entitás minden egyes tapasztalata más-más szerepbe helyezi azt [az értéket], és más-más konfigurációként konstituálja, különböző »tulajdonságok« előtérbe helyezésével és elfojtásával.”^[24] Smith arra világít rá, hogy a rögzítettnek tekintett, megkérdőjelezhetetlen értékek gyakran csupán állandósított és standardizált kontingenciák eredményei. Az értékek határozott rögzítése ezekben a diskurzusokban azért lehet problematikus, mert bizonyos identitáskategóriák és szubjektivitások részleges vagy teljes mértékű kizárásához és patologizálásához járul hozzá.

Tanulmányom harmadik részében a kapitalizmus alakította szubjektivitás egy lehetséges megközelítését és a „genderellenesség” bizonyos magyarországi jellemzőit mutattam be. Az identitásformák stabilizációja ebben a közegben két irányból is megerősítést nyer: a kapitalizmusban a deterritorializáló és reterritorializáló logikák újból és újból rögzíthetik a szubjektumokat, a hazai genderellenes diskurzus pedig bizonyos értékek normatív előírásán keresztül igyekszik a politikai cselekvésre való felszólítást megvalósítani. Hangsúlyozandó, hogy a tanulmányban felvázolt értelmezés csupán néhány megfigyelést igyekezett bemutatni – a kapitalizmus és a szubjektivitás kérdése ennél sokkal bonyolultabb. Mégis azt gondolom, hogy e szöveg látószögén belül a körülírt kontextus segíthet az irodalomkritika diskurzusainak elemzéséhez termékeny támpontokat nyújtani. E ponton visszacsatolva a diskurzusanalízis eredményeihez, megfigyelhető, hogy az analízis során detektált öt visszatérő jelenség hangsúlyos összefüggést mutat. Ezek a kérdések ugyanis nem elszigetelten, önmagukban, és nem is csak egy-egy kritikában kerülnek elő, hanem a legtöbbször kölcsönösen feltételezik egymást. Az eredmények alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az irodalomkritika domináns diskurzusai tovább legitimálhatják saját köreikben a kapitalista rendszer értékstabilizációit, amennyiben az irodalmi szövegekben megszólaltatott szexuális és nemi kisebbségek rögzítését akarják intencionáltan vagy akaratlanul megvalósítani. A megfigyelt problémák továbbá különféle – Said nyomán értelmezhető – interferenciajelenségeket idéznek elő: a politikai-társadalmi reflexió igénye többször megfogalmazásra kerül, de több szövegben azt láthattuk, hogy mielőtt ez megvalósulhatna, a recenzens bizonyos értékítéletek alapján elvitatja az általa egyébként hasznosnak tekintett genderalapú értelmezői pozíciók termékeny mivoltát. Végső soron a magyarországi domináns genderdiskurzusok megerősítéséhez is hozzájárulhatnak a felvázolt kritikai beszédmodok, amennyiben a szubjektivitásokat bizonyos értékfelfogások mentén igyekeznek stabilizálni.

Összegzés

„Az irodalom nem ártatlan szórakozás, átalakítja a világot, de ez nem jelenti, hogy programozza a

gondolkodást. Ha ez nem így lenne, semmi szükség nem lenne se az irodalomkritikára, se az irodalmi kánonokra, se az irodalomtanításra, de még az irodalmi marketingre se.”^[25] Az irodalom szerepének megragadása igen fontos és érthető cél. Annak ugyanakkor, hogy milyen értékek mentén képzeljük el a jó irodalmat, számos következménye lehet. Az itt alkalmazott elkötelezett elméleti pozíció arra segít rávilágítani, hogy mindez egyáltalán nem semleges, hogyan történik, hiszen amint láthattuk, az irodalomról való gondolkodás képes lehet bizonyos diskurzusokat alátámasztani. Ebből a szempontból problematikusnak tűnhet az, hogy az itt elemzett szövegek az identitáspolitikai jelenségeket gyakran részben vagy teljesen figyelmen kívül hagyják.

Azért e három szöveg (a *VS*, az *Inkognitó* és *A szakállas Neptun*) recepcióját vetettem össze, mert a hozzájuk készült kritikákban és recenziókban jól látszódtak azok a diszkurzív motivációk és előfeltevések, amelyek a szexuális és nemi kisebbségeket megszólaltató szövegek befogadását meghatározhatják. Fontosnak tartottam a beszédpozíciómat is részletesen kifejteni, hiszen a diskurzusanálízis módszertanának egyik alapvető kitétele az elemző pozíciójának bemutatása. A kutatás e formájában korántsem teljes, a jövőben több (irodalmi) szöveg befogadási diskurzusait is meg kell majd vizsgálni, hogy ennél szélesebb perspektívában is láthatóvá váljanak az irodalomkritika politikai működésmódjai. A jelen tanulmányban megfogalmazott, sajátos nézőpontú megfigyelések reményeim szerint használható alapot nyújthatnak egy kiterjedtebb vizsgálathoz.

^[1] Brian Massumi: *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia – Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge (Massachusetts)/London: MIT, 1992. 75.

^[2] „Husband/wife, parent/child: replicate the family and the satisfactions of conjugal life. White/Black, man/woman, heterosexual/homosexual: replicate the customary separation between the races and sexes and the satisfaction of feeling superior. Faithful/infidel: replicate traditional religion and the satisfaction of being right. Rich/poor: replicate social disparity and the satisfaction of economic exploitation.” Massumi: *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia*. 76.

^[3] Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Anti-Oedipus*. Ford.: Robert Hurley, Mark Seem, Helen R. Lane. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000 (1983). Az applikációról lásd például: 84–106; 262–273.

^[4] Massumi: *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia*. 77.

^[5] „Clearly, there can only be an »other« to confuse »one«'s self with if there is first a »one« to have a self: in other words, if subjectivity functions as a closed system.” Massumi: *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia*. 83.

^[6] Massumi: *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia*. 86–87.

„»Man« and »Woman« as such have no reality other than that of logical abstractions. What they are abstractions of are not the human bodies to which they are applied, but habit-forming whole attractors to which society expects it bodies to become addicted.”

^[7] J. L. Austin: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai kiadó, 1990. 29–47.

^[8] Pierre Bourdieu: A beszédtevékenység gazdaságtana. Ford. Wieland Andrásné. *Műhely* IX. évf. 26. sz. (1978), 1–45. Lásd kifejezetten a *Cenzúra és formalitás* című részt.

^[9] Judith Butler: Burkolt cenzúra és diszkurzív ágencia. ford. Reichmann Angelika. In: Antal É. – Kicsák L. – Széplaky G.: *Performatív fordulatok*, Eger: Líceum, 2015. 133.

[10] Butler: *Burkolt cenzúra...*, 147.

[11] Judith Butler: *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól.* Ford. Barát Erzsébet – Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum, 2004. 213–214. (Kiemelés tőlem.)

[12] Butler: *Jelentős testek.* 217.

[13] „Deleuze’s materialist ontology of difference intersects very fruitfully with Butler’s analysis of subjectivity and repetition. For if agency, as Butler so cogently argues, consists of variation in repetition, and freedom is measured in degrees of variation in repetition, the maximum variation in repetition is precisely what Deleuze and Guattari call schizophrenia.” Eugene W. Holland: *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus – Introduction to schizoanalysis.* New York: Routledge, 2014 (1999). 153.

[14] „schizophrenia [...] is thus not about going mad or taking merely individual lines-of-flight from institutions of social repression; it is about realizing freedom in difference and through differentiation, the principle of permanent revolution made possible in the universal history inaugurated by capitalism.” Holland: *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus.* 154.

[15] Butler: *Jelentős testek.* 213.

[16] Érdemes itt röviden kitérni arra a jelenségre, hogy a 20. századi kapitalizmus adott teret az LGBT-diskurzusoknak, kezdett el emberi jogokat biztosítani stb. A melegmozgalmak 20. századi emberi jogi küzdelmeinek eredményei azonban csakis olyan áron valósulhattak meg, hogy az LGBT-identitások ezzel egyidőben árucikké is váltak. Ez a jelenség jól példázza a kapitalizmus szubjektumkonstituáló működésének kettősségét. A melegjogi mozgalmak elérték ugyan fontos eredményeket, de a reterritoralizáló logika rögtön becsatornázza a rendszerbe az újonnan realizált identitásokat ez pedig utóbbiak rendszerkritikus hangjait is tompíthatja.

Vö. John D’Emilio: *Capitalism and Gay Identity.* In: Henry Abelove – Michèle Aina Barale – David M. Halperin: *Lesbian and Gay Studies Reader.* New York, London: Routledge, 1993, 467–476.; Mészáros György: *Az LGBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián.* *Fordulat* 24. sz. 215–241.

[17] „Axiomatization not only does not depend on meaning, belief, and custom, but actively defies and subverts them, giving capitalism its distinctive dynamism and modernism.” Holland: *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus.* 90.

[18] Holland: *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus.* 106.

[19] „Reterritorialization thus [...] prevents the expenditure of surplus for purposes other than reinvestment in further surplus-production, while deterritorialization as the economic component represents the »constant revolutionizing of the means of production« that generates change and frees the energies of production and consumption from their existing objects and limitations.” Holland: *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus.* 107.

[20] Idézi Angtól Horváth Györgyi: Horváth: *Utazó elméletek.* 19.

Ien Ang: *Doing Cultural Studies at the Crossroads – Local/Global Negotiations.* *European Journal of Cultural Studies* 1. évf., 1. sz. (1998). 20.

[21] Kováts Eszter: *Genderörületek Németországban és Magyarországon.* Budapest: Napvilág, 2022.

[22] Kováts: *Genderörületek...*, 65–70; 315–316.

[23] Kováts: *Genderörületek...*, 322. (Kiemelés tőlem.)

[24] „Rather, each experience of an entity frames it in a different role and constitutes it as a different configuration, with different »properties« foregrounded and repressed.” Barbara Herrnstein Smith: *Contingencies of Value – Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988. 32.

[25] Bagi Zsolt: Kulturális logika vagy emancipatorikus esemény? Kapitalizmus és irodalom. In: András Csaba –Hites Sándor: *Kapitalizmus és irodalomtörténet*. Budapest: Reciti, 2022. 22.